

અનુક્રમ

સંપાદકીય ૧

વિકાસલક્ષી મુદ્દાઓ ૨
દલિત આંદોલન:
ડરબન પહેલાં અને પછી

આપના માટે ૧૦
ગ્રામીણ રાજસ્થાનમાં
અસ્પૃશ્યતા અંગે અભ્યાસ

આપણી વાત ૨૧
બનાસકાંઠા જિલ્લામાં
દલિત અધિકાર સંદર્ભ
પ્રશ્નો અને ચળવળો

રાજસ્થાનમાં દલિતોના
ક્ષમતા વર્ધનનો પ્રયાસ ૩૪

સાંપ્રત પ્રવાહ ૩૭

સંદર્ભ સાહિત્ય ૩૯

અમારા વિશે ૪૨

સંપાદક ટીમ

દીપા સોનપાલ
હેમન્તકુમાર શાહ
બિનોય આચાર્ય

વાર્ષિક લવાજમ: રૂ.૨૫/- ડ્રાફ્ટ કે
મની ઓર્ડર 'ઉન્નતિ' વિકાસ શિક્ષણ
સંસ્થાના નામે મોકલવા.

ફક્ત અંગત વિતરણ માટે

સંપાદકીય

ડરબન પરિષદ પછી દલિતો ક્યાં?

આઝાદ ભારતમાં દલિતોની સમસ્યાઓના ઉકેલ માટેના પ્રયાસો કાનૂની અને વહીવટી સ્તરે ઘણા થયા છે પણ સામાજિક સમરસતાના અભાવે એ પ્રયાસોનું ધાર્યું પરિણામ ઊપજ્યું નથી. શોષણ અને ભેદભાવના વિષયકમાં ભારતના દલિતો ફસાયેલા રહ્યા છે એનું એક અત્યંત અગત્યનું કારણ એ છે કે આ પ્રયાસોમાંથી સમાજની ચેતના ઊભી થઈ નહિ અને એ જ રીતે રાજ્યની નિષ્ઠા પણ ઊભી થઈ નહિ. 'સંયુક્ત રાષ્ટ્રો'ના નેજા હેઠળ ૨૦૦૧ના ઉત્તરાર્ધમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં ડરબન ખાતે મળેલી વંશવાદ વિરોધી પરિષદે દલિતોનાં અભિવ્યક્તિ અને અવાજને એક રાજકીય અને સામુદાયિક અવકાશ પૂરો પાડ્યો છે. ડરબન પરિષદ પહેલાં દલિતો એક અલગ વંશ છે કે નહિ એવો સવાલ પુછાતો હતો. ઉપરાંત, દલિતોની સમસ્યા એ માત્ર ભારતની સમસ્યા છે અને તેની વૈશ્વિક સ્તરે ચર્ચા કરવાની આવશ્યકતા નથી એવી દલીલ પણ આગળ ધરાતી હતી. ડરબન પરિષદમાં આ બંને મુદ્દાઓને બાજુએ મૂકીને પણ ચર્ચા થઈ એ અગત્યનું છે.

ડરબન પરિષદે રાષ્ટ્ર અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે દલિતોની સમસ્યાઓને વ્યક્ત કરવાની એક અનેરી તક પૂરી પાડી છે. પરંતુ તેમાં કામ અને જ્ઞાતિને આધારે થતા ભેદભાવને એક અગત્યનો મુદ્દો ગણવા માટેની તૈયારી ભારત સરકારના નકારાત્મક વલણને લીધે સહભાગી દેશોના પ્રતિનિધિઓ દાખવી શક્યા નહિ એ એક દુઃખદ બાબત છે. પરંતુ તેને પરિણામે દલિતોની કે ભારત સરકારની દલિતોને થતા અન્યાયો દૂર કરવા માટેની પ્રતિબદ્ધતા સહેજે ઓછી થવી જોઈએ નહિ, બલકે તે ઉત્તરોત્તર વધવી જોઈએ. દલિતોના અધિકારોનો પ્રશ્ન દેશના તમામ લોકોના માનવ અધિકારોના પ્રશ્ન જેટલો જ અગત્યનો પ્રશ્ન છે. આર્થિક વિકાસની સાથે સાથે સામાજિક ન્યાયને દલિતોના અધિકારોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ધ્યાનમાં લઈને પ્રયત્ન થશે તો જ દલિતોની સમસ્યાઓ ઝડપથી ઉકેલી શકાશે. આ પ્રયાસો માત્ર રાજ્ય સ્તરે નહિ પણ સમાજ સ્તરે પણ થવા ઘટે છે. દલિત ચેતનાને અને એકંદરે સામાજિક ચેતનાને આ પ્રયાસો માટે જગાડવી પડશે. દલિતો પ્રત્યેના પૂર્વગ્રહો લોકમાનસમાં ઘર કરી ગયેલા છે અને સમાનતાપૂર્ણ વિકાસ અને સહભાગી વિકાસની આડે એ મજબૂત અવરોધ બનીને ઊભા છે. દલિતો પોતાના માનવ અધિકારોના સતત થતા હનનથી પ્રેરિત થઈને પોતાના મૂળ ધર્મનો ત્યાગ કરે છે એ હકીકતને નજરઅંદાજ કરી શકાય તેમ નથી. તેથી રાજ્યસત્તાની લોક માનસને બદલવાની તૈયારી અને નિષ્ઠા તથા વિધાયક અને દંડાત્મક જોગવાઈઓનો અસરકારક અમલ જ ડરબન પરિષદ પછીની કામગીરીનો ભાગ બને એ ઈચ્છનીય બની રહેશે. અન્યાયના પ્રતિકાર માટેની દલિતોની ક્ષમતા વધે એ પણ વાસ્તવમાં રાજ્યની જવાબદારી છે. આ કાર્ય રાજ્ય ત્યારે જ કરી શકે કે જ્યારે એ એને માટે સાનુકૂળ એવાં વહીવટી અને ન્યાયિક પગલાં ભરે. આ રીતે દલિતો, બિનદલિતો અને રાજ્ય એ ત્રણેયની સક્રિય અને સહિયારી ભૂમિકા જ દલિતોને ન્યાય મળે તે માટેનું સાનુકૂળ વાતાવરણ ઊભું કરી શકશે.

દલિત આંદોલન: ડરબન પહેલાં અને પછી

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ડરબન ખાતે વંશવાદ વિરોધી વિશ્વ પરિષદ તાજેતરમાં યોજાઈ ગઈ. ભારતના દલિતોના માનવ અધિકારોનો પ્રશ્ન તેમાં ઉઠાવાયો અને વૈશ્વિક મંચ પર તેની ચર્ચા થઈ. આ પશ્ચાદ્ ભૂમિકા સાથે આ લેખ તૈયાર કરાયો છે કે જેમાં દલિતોની સ્થિતિ, ડરબન પરિષદ અને તે પછીના સવાલો અંગેની ચર્ચા કરાઈ છે.

પ્રસ્તાવના

સદીઓથી ભારતના દલિતો સમાજના ઉચ્ચ વર્ણના લોકોના અત્યાચારોનો ભોગ બનતા રહ્યા છે. સામાજિક અને આર્થિક વિકાસના ક્ષેત્રે તેઓ છેક નીચલા પગથિયે છે કારણ કે તેમને માટે વિકાસની તકો અત્યંત નહિવત્ કે મર્યાદિત રહી છે. સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન દરમ્યાનના અસ્પૃશ્યતા નિવારણના પ્રયાસો અને સ્વાતંત્ર્યોત્તર બંધારણીય વ્યવસ્થાએ થોડુંક ગુણાત્મક પરિવર્તન ચોક્કસ આણ્યું છે તેમ છતાં દેશમાં ખાસ કરીને ગ્રામ વિસ્તારોમાં સામાજિક સમસતાના અભાવે દલિતો તેમના મૂળભૂત અને માનવ અધિકારોથી વંચિત રહે છે. સૈકાઓથી પ્રચલિત જ્ઞાતિ પ્રથાની પકડ ઢીલી થઈ હોવા છતાં તેણે વર્તમાન સમાજમાં પણ અસમાનતા ઊભી કરવામાં નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવી છે એ તો સ્વીકારવું જ પડે તેમ છે. અસ્પૃશ્યતા નિવારણનો કાયદો, અત્યાચાર વિરોધી કાયદો તથા નાગરિક અધિકારોના સંરક્ષણ અંગેના વિવિધ કાયદાઓની વિધાયક અસરથી દલિતોની સ્થિતિ સુધરી હોવાના અણસાર મળે છે ખરા, પરંતુ સામાજિક-આર્થિક અસમાનતા અને અવમાનના ભોગ તો દલિતો રોજેરોજ બની રહ્યા છે.

ગુજરાતમાં 'નવસર્જન' સંસ્થાએ ૧૧ જિલ્લામાં ૧૯૯૦થી ૧૯૯૩ દરમ્યાન દલિતો પરના અત્યાચારોનું વિસ્તૃત સર્વેક્ષણ હાથ ધર્યું હતું. આ સર્વેક્ષણ થકી જે પરિણામો જાણવા મળ્યાં હતાં તે આ મુજબ છે:

- (૧) દલિતો પરના અત્યાચારની દષ્ટિએ ૧૧ જિલ્લામાં ૬૦ ખૂન, ૧ બાળ હત્યા અને ૪૪ બળાત્કાર નોંધાયાં હતાં.
- (૨) અત્યાચારના કુલ ૪૩૫૯ બનાવો નોંધાયા. તેમાંના ૭૨૯ બનાવો ગંભીર સ્વરૂપના હતા.
- (૩) અત્યાચારોના બનાવો સૌથી વધુ મહેસાણામાં ૧૫.૭૮ ટકા, બનાસકાંઠામાં ૧૫.૩૧ ટકા અને જૂનાગઢમાં ૧૦.૩૧ ટકા નોંધાયા હતા.

(૪) ૧૯૯૦માં અત્યાચારના બનાવો ૭૦૦ હતા પણ ૧૯૯૩માં તે વધીને ૧૩૩૩ થયા હતા.

આ સર્વેક્ષણને ૮ વર્ષ વીતી ગયા હોવા છતાં આ પરિસ્થિતિમાં કોઈ નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવ્યું હોવાનું જાણમાં નથી. ગુજરાતમાં જ માત્ર આવા પ્રકારની સ્થિતિ પ્રવર્તે છે એવું નથી. ભારતના તમામ વિસ્તારોમાં દેશની વસ્તીના આશરે ૧૪ ટકા દલિતો અસ્પૃશ્યતા સહિતના અત્યાચારોનો ભોગ બને છે. જીવનનિર્વાહનો અધિકાર, સમાન સામાજિક ભાગીદારી માટેના મહિલાઓના અધિકાર, શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર, જમીન અને શ્રમનો અધિકાર, સલામતી સહિત જીવન ગુજારવાનો અધિકાર, નોકરીઓમાં અનામત અને રોજગારીનો અધિકાર વગેરે અધિકારોથી દલિતો દેશભરમાં મહદંશે વંચિત છે એ હકીકતને અવગણી શકાય તેમ નથી.

આવા જ સમયે ડરબન પરિષદ મળી. એમાં દલિતોના પ્રશ્નોને ઉઠાવવાનો પ્રયાસ થયો છે. આ પ્રયાસ દલિતોના અત્યાચારો સામેના અવાજ અને સાથે સાથે તેમના પ્રત્યે આચરવામાં આવતા ભેદભાવો સામેની અભિવ્યક્તિ સ્વરૂપે કરવામાં આવ્યો છે. ભારતના દલિતો માટે આનંદની બાબત એ છે કે તેમનો અવાજ માત્ર રાષ્ટ્રીય સ્તરે જ નહીં પણ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પણ સંગઠિત રીતે રજૂ થયો છે.

'રાષ્ટ્રીય દલિત માનવ અધિકાર ઝુંબેશ' દેશભરમાં દલિતોની પ્રવર્તમાન સ્થિતિ અંગે સભાનતા ફેલાવે છે અને રાજ્ય પાસેથી ન્યાય માગવાનું કામ કરે છે. તેણે ડરબન પરિષદમાં દલિતોના અધિકારોનો સવાલ ઉઠાવવાનું કામ કર્યું છે. ઝુંબેશ વિશેની વિગતો અહીં બે કોઠાઓમાં આપવામાં આવી છે. તા.૧૦.૧૨.૧૯૯૬ના રોજ સ્થપાયેલી આ ઝુંબેશ દલિતોના અધિકારોને માનવ અધિકારો તરીકે માન્યતા અપાવાનો અસરકારક પ્રયાસ કર્યો છે. ડરબન પરિષદમાં પણ તેણે આ પ્રશ્નને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ધ્યાન ખેંચતો કર્યો છે.

દલિતોની સમસ્યા આંતરરાષ્ટ્રીય મંચ પર

'સંયુક્ત રાષ્ટ્રો' (યુનાઈટેડ નેશન્સ) દ્વારા ૧૯૯૪થી ૨૦૦૩ના દાયકાને વંશવાદ અને વંશીય ભેદભાવ નાબૂદીના ત્રીજા દાયકા તરીકે જાહેર કર્યો હતો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૧ દરમ્યાન 'સંયુક્ત રાષ્ટ્રો' દ્વારા યોજવામાં આવેલી વૈશ્વિક પરિષદ આ

દાયકાની ઉજવણીના ભાગરૂપે જ હતી. વંશવાદ વિરોધી આ ત્રીજી પરિષદ હતી. અગાઉ ૧૯૭૮ અને ૧૯૮૩માં આ જ વિષય અંગે પરિષદો યોજાઈ હતી. આ વખતે પહેલી જ વાર કામ અને જાતિ પર આધારિત ભેદભાવને ધ્યાનમાં લઈને જ્ઞાતિ પર આધારિત ભેદભાવના પ્રશ્નને વંશવાદ વિરોધી વિશ્વ પરિષદની કાર્યસૂચિ પર લેવાયો હતો. છેલ્લાં બે વર્ષથી દલિતોના પ્રશ્નોનો સમાવેશ આ પરિષદમાં થાય તે માટે ‘રાષ્ટ્રીય દલિત માનવ અધિકાર ઝુંબેશ’ દ્વારા જબરજસ્ત પ્રયાસો થયા હતા.

‘રાષ્ટ્રીય દલિત માનવ અધિકાર ઝુંબેશ’ આ વિશ્વ પરિષદ પહેલાં તેનાં કેટલાંક નક્કર ધ્યેયો ધરાવતી હતી. પરંતુ ઘણાં ધ્યેયો તો આ વિશ્વ પરિષદની અગાઉ તૈયારીરૂપે યોજાયેલી બેઠકો દરમ્યાન જ સિદ્ધ થયા હતા. આ હેતુઓ નીચે મુજબના હતા:

૧. દલિતોના પ્રશ્નોને રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે એક ઓળખ આપવી.
૨. નેટવર્ક ઊભું કરીને તથા સમાન વિચારસરણી ધરાવતાં જૂથો, કર્મશીલો અને દુનિયાભરની અગ્રણી વ્યક્તિઓ સાથે એકતા સાધીને જ્ઞાતિ આધારિત ભેદભાવના પ્રશ્નને વૈશ્વિક સમસ્યા તરીકે ધ્યાનમાં લાવવી.
૩. જ્ઞાતિ પ્રથાને લીધે રંગભેદ જેવી જ જે અમાનવીય પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે તેને પ્રકાશમાં લાવવી.
૪. દલિતોના અધિકારોને માનવ અધિકારો તરીકે માન્યતા અપાવવી.

ડરબન ખાતેની પરિષદમાં અંતે જે ઘોષણા થઈ તેમાં કામ અને વંશના આધારે ઊભા થતા ભેદભાવો અંગેની વાતને વણી લેવામાં ન આવી એ ભારતના દલિતો અને સમગ્ર દક્ષિણ એશિયાના દલિતો માટે આઘાતજનક બાબત ગણાય. પરંતુ ડરબન પરિષદમાં અને તે નિમિત્તે દલિતોના અધિકારો અને તેમની વાસ્તવિક સ્થિતિ અંગે જે ચિંતાઓ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે વ્યક્ત થઈ તે અગત્યનું છે.

આ પરિષદમાં દલિતોના પ્રશ્નો અંગે સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ (યુએનડીપી), યુનેસ્કો, ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રો’ના માનવ અધિકાર કમિશનર સુશ્રી મેરી રોબિન્સન, દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રમુખ થોબો એમ્બેકી, દક્ષિણ આફ્રિકાના ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ નેલ્સન મંડેલા અને ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રો’ના મહામંત્રી કોફી અનાન વગેરેનો ટેકો મળ્યો એ આ પરિષદની નોંધપાત્ર ફલશ્રુતિ છે.

ભારત સરકારે આ પરિષદના સંદર્ભમાં એવું વલણ અખત્યાર કર્યું હતું કે જ્ઞાતિ (કાસ્ટ) એ વંશ (રેસ) નથી અને તેથી ડરબનની પરિષદમાં જ્ઞાતિ-આધારિત ભેદભાવના મુદ્દાનો સમાવેશ ન થવો જોઈએ. વળી,

યુરોપીય સંસદનું વલણ

દલિત જૂથ એ હકીકતથી ખુશ છે કે કામ અને વંશને આધારે જ્ઞાતિ પર આધારિત ભેદભાવ હવે વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં જગતની ચિંતાનો વિષય બનતો જાય છે. તાજેતરમાં માનવ અધિકારો અંગેના તેના અહેવાલમાં યુરોપીય સંસદ-યુરોપીય સંઘ અને તેનાં સભ્ય રાજ્યોને દક્ષિણ એશિયા અને અન્યત્ર તથા ભારતમાં ૨૬ કરોડ લોકોને અસર કરતા વ્યાપક જ્ઞાતિગત ભેદભાવના સંદર્ભમાં અવાજ ઉઠાવવા માટે વિનંતી કરે છે, અને જાતિવાદ વિરોધી પરિષદના સંદર્ભમાં વિનંતી કરે છે કે જ્ઞાતિગત ભેદભાવ અને અસ્પૃશ્યતાના અમાનવીય વ્યવહારને જાતિવાદ સામેની વૈશ્વિક પરિષદના ઘોષણાપત્ર અને પગલાં કાર્યક્રમમાં સમાવવાં, અને ભારતમાં અસ્પૃશ્યતાના વ્યવહાર અને જ્ઞાતિગત ભેદભાવની નાબૂદીમાં તેની નીતિઓ કેટલે અંશે ફાળો આપે છે તેની તપાસ કરવા યુરોપીય સંઘને હાકલ કરે છે.

તેની બીજી દલીલ એ હતી કે ભારતના દલિતોની સમસ્યા એ ભારતનો આંતરિક મામલો છે અને તેથી તેને આંતરરાષ્ટ્રીય ફલક પર લઈ જવાની અને ત્યાં તેની ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. જો કે, આ બંને દલીલો બિનપાયાદાર હતી અને તેને કોઈ વિશાળ ટેકો પ્રાપ્ત થયો નહિ. ભારતમાં જ અનેક કર્મશીલો, રાજકીય નેતાઓ, માનવ અધિકારના ક્ષેત્રે કામ કરતી સંસ્થાઓ અને દલિત નેતાઓ તથા આમ દલિતોએ ભારત સરકારના આ વલણનો જબરજસ્ત વિરોધ કર્યો હતો. જો કે, ડરબન પરિષદમાં અંતે થનારી ઘોષણામાં ત્રણ ફકરાઓ વિશે વિવાદ પ્રવર્તતો હતો. તેમાંથી એક કામ અને વંશ આધારિત ભેદભાવ અંગેનો ફકરો હતો કે જેનો ભારત સરકાર વિરોધી કરતી હતી. રાજકીય સોદાબાજીના ભાગરૂપે એ ફકરો પણ અન્ય બે ફકરાની સાથે પડતો મુકાયો. એ ફકરા નં. ૭૩ અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની કામગીરી

વંશવાદ વિરુદ્ધની આ શિખર પરિષદ નિમિત્તે સ્વૈચ્છિક સંગઠનોના મંચ દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ કરેલ ચર્ચા વિચારણાના પરિપાકરૂપે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના મંચે પોતાનું ઘોષણાપત્ર અને નક્કર પગલાં માટેનો કાર્યક્રમનો એક દસ્તાવેજ તૈયાર કર્યો હતો. તેના કેટલાક અંશો અત્રે પ્રસ્તુત છે.

ઘોષણાપત્ર

૧. એશિયા પેસિફિક અને આફ્રિકાના વિસ્તારોમાં વસતા ત્રીસ કરોડ જેટલા લોકો જ્ઞાતિ અને વંશને આધારે અસ્પૃશ્યતા સહિતના ભેદભાવનો શિકાર બને છે. આ ભેદભાવનાં મૂળિયાં ઈતિહાસમાં

ફકરા નં-૭૩

ડરબન પરિષદના અંતિમ ઘોષણાપત્રમાંથી જે ફકરા નં. ૭૩ પડતો મૂકવામાં આવ્યો તેનો સંપૂર્ણ પાઠ નીચે મુજબ છે:

“કામ અને વંશ આધારિત ભેદભાવની ઉપર પ્રતિબંધ લાદવા અને તે નિવારવા યોગ્ય સ્વરૂપના પુષ્ટિકારક પગલાં સહિત તમામ બંધારણીય, કાનૂની અને વહીવટી પગલાં લેવાય અને તમામ સ્તરે તમામ રાજ્યોના સત્તાવાળાઓ દ્વારા આવાં પગલાંનો આદર કરાય અને અમલ કરાય તેની ખાતરી કરવી.”

જ ડાયેલાં હોવા ઉપરાંત તે ધર્મ અને સંસ્કૃતિ દ્વારા માન્યતા પામેલી ખોટી માન્યતાઓ અને વિચારસરણીથી જડ બનેલ છે અને સ્વરૂપથી તે વંશાનુગત હોઈ તે ભેદભાવનો શિકાર બનેલ લોકોના ધર્મ પાળતા હોય.

૨. દક્ષિણ એશિયાના ૨૬ કરોડ દલિતોને ‘અશુદ્ધ’ અને ‘અપવિત્ર’ જેવા ખ્યાલોથી ચીતરતી અસ્પૃશ્યતાની પ્રથાનાં મૂળ જ્ઞાતિ વ્યવસ્થામાં છે અને દલિતોને ધાર્મિક સ્થળોમાં પ્રવેશ કે ધાર્મિક ઉત્સવોમાં ભાગીદાર બનતાં અટકાવે છે અને જાજરૂ સફાઈ, ઢોરની ખાલ ઉતારવી, મરેલાં પશુઓનો નિકાલ કરવો, કબરો ખોદવી, ઝાડુ મારવું જેવાં ગંદાં અને ઉતરતી કક્ષાનાં ગણાતાં કામો તેમના માથે લાદે છે અને દલિત સ્ત્રીઓને દેવદાસીની પ્રથા દ્વારા મંદિરમાં ચાલતી પરંપરાગત વેશ્યાવૃત્તિમાં ઘડેલે છે.

૩. દલિતો માટે અન્યોથી જુદાપણું ‘બહિષ્કાર તથા અવનવાં નિયંત્રણો પેદા કરતી છૂપા રંગભેદની પ્રથા’ જ્ઞાતિના આચરણમાંથી પેદા થાય છે. તે દલિતોના સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક અધિકારોના ભોગવટા ઉપર મનાઈ ફરમાવે છે અને દલિતોને તમામ પ્રકારની હિંસાના મોંમાં ઘડેલે છે. અલગ વસવાટ, અલગ સ્મશાન ભૂમિ, ચાની દુકાનોમાં અલગ વ્યવસ્થા, સાર્વજનિક પાણીનાં સ્રોતો, રેસ્ટોરન્ટ કે ધર્મસ્થળોના સાહજિક સંસર્ગ પર મનાઈ, લગ્નની પસંદગી પર બાધાઓ અને અન્ય હાનિકર્તા પણ નજરે ચઢે તેવી બાબતોના સ્વરૂપે છતી થતી આ વ્યવસ્થા દલિતોનો સમાન મનુષ્ય તરીકેનો વિકાસ રુંધે છે કારણ કે આ તમામ પ્રકારનું આચરણ દલિતોની સામાજિક આંતરક્રિયાઓ તેમ જ બંધન વગર પોતાની જાતને સાહજિકતાથી અભિવ્યક્તિ કરવા પર તરાપ મારે છે.

૪. સૈકાઓથી દલિતોની પેઢીઓ સામે આચરાતા જ્ઞાતિ આધારિત

ભેદભાવો અને અસ્પૃશ્યતાના પાલન દ્વારા ‘પેઢીગત અને સાંસ્કૃતિક દલિત નિકંદન’ની વ્યવસ્થા પેદા થઈ છે કે જે સાંસ્કૃતિક પદ્ધતિઓ અને આચરણ દ્વારા સૈકાઓથી દલિતોની વ્યક્તિગત તથા સામૂહિક ઓળખ, માનવ ગૌરવ અને સ્વમાન પર મોટે પાયે કુઠારાઘાત કરે છે.

૫. દલિતો પોતાના અધિકારો મેળવવા વ્યક્તિગત કે સામૂહિક રીતે પોતાનાં પગલાં લેવાની ચેષ્ટા પણ કરે તો વર્ચસ્વ ધરાવતી જાતિનાં વ્યક્તિઓ કે જૂથો, પોલિસ અથવા સરકારી તંત્ર તેમનાં ઘર બાળવા સહિતનો વિનાશ, માલમિલકત અને ઊભા પાકનો નાશ, સામાજિક બહિષ્કાર, દલિત સ્ત્રીઓ પર બળાત્કાર કે સામૂહિક બળાત્કાર વગેરે પ્રકારનાં આત્યંતિક હિંસાત્મક કૃત્યો આચરે છે અને આવા બનાવો બને ત્યારે રાજ્ય મહદંશે અત્યાચારીઓના સહયોગમાં રહી તેમને સજામાંથી બચાવવા પ્રયત્નશીલ રહે છે.

૬. કામ, વંશ તથા અસ્પૃશ્યતા સહિત જ્ઞાતિને આધારે ભેદભાવનો શિકાર બનતા લોકો સામેનો ભેદભાવ કાયમી બનતો રહે તેવું આક્રમક વાતાવરણ બનવા પાછળ કાનૂની વ્યવસ્થા તથા કાયદાનું પાલન કરનાર તંત્રની આવા લોકોનું રક્ષણ કરવામાં નિષ્ફળતા જવાબદાર છે. આમ થવા પાછળ રાજ્યની જવાબદારી સવિશેષ છે કારણ કે વારંવાર તે પોતે જ કાયદાનો ભંગ કરે છે.

કાર્યલક્ષી યોજના

૧. જે દેશમાં કોમ, વંશ કે જ્ઞાતિને આધારે ભેદભાવ ભોગવતા સમાજો તરફના ભેદભાવને ગણતા તથા તે ભેદભાવનું નિકંદન કરવા માટેના સક્ષમ કાયદા અસ્તિત્વમાં ન હોય ત્યાં આવા કાયદાઓ ઘડાય તે જોવું. જે દેશોમાં ભેદભાવ પર પ્રતિબંધ મૂકતા કાયદા અસ્તિત્વ ધરાવે છે ત્યાં રાજ્ય કે રાજ્યના સેવકો દ્વારા કાયદાનું ઉલ્લંઘન થતું હોય તો પણ તેનો અસરકારક અમલ થાય તે સુનિશ્ચિત કરવું.

- આવા કાયદાનો અમલ થાય છે કે કેમ તે પારદર્શિતાથી ચકાસી શકાય તેવાં પગલાં સર્જાય.
- અમલ સુનિશ્ચિત કરવા માટેનો સમયબદ્ધ કાર્યક્રમ ઘડાય તે માટે તાત્કાલિક પગલાં લેવાં.

૨. જ્ઞાતિ અને અસ્પૃશ્યતા સહિત કામ અને જન્મને આધારે આચરવામાં આવતા ભેદભાવને ‘માનવતા સામેના ગંભીર ગુના’ તરીકે ઘોષિત કરવો અને ખાસ કરીને આ સમાજનાં બાળકો અને સ્ત્રીઓના

જાનની સલામતીની ખાતરી સુનિશ્ચિત કરે તેવા કાયદાઓ અસ્તિત્વમાં લાવવા તથા તેમનો અમલ કરવો અને હિંસા, અત્યાચાર અને આ સમાજો સામે હિંસા અને ભેદભાવ ઊભા કરવાનાં ઉશ્કેરણીજનક કૃત્યોને ગુનામાં ફેરવી, ગુનેગારોને ઝડપી સજા થાય તે માટે ઝડપી અને અસરકારક પગલાં જિલ્લાથી રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ લેવા.

૩. દેવદાસીની પરંપરાગત ચાલી આવતી પ્રથા નાબૂદ થાય અને ખેતીપાત્ર જમીન, ઓજારો, રહેણાંક મકાનો, લાભદાયક રોજગારી અને શિક્ષણ જેવી પાયાની જીવન જરૂરિયાતોની પૂર્તિ દ્વારા આ સ્ત્રીઓ તથા તેમનાં કુટુંબોનું પુનર્વસન થાય તે માટેના અસરકારક કાનૂની તેમ જ અન્ય કાર્યક્રમોને પોષક પગલાં શક્ય તેટલાં તાત્કાલિક લેવાં.
૪. જેની ગણના થઈ નથી તેવા શાંત અને નીરવ શ્રમ દ્વારા આ સમાજોએ રાષ્ટ્રના ઘડતરમાં અનન્ય પ્રદાન આપ્યું છે. તેમના શ્રમના શોષણ સામે કાયદાકીય રક્ષણ ઊભું થાય તે માટે તેમને જીવન યોગ્ય વેતન મળી રહે તે માટે, બાળ મજૂરી, વેઠિયા મજૂરી તથા માથે મેલું ઉપાડવાની પ્રથા સામે તેમને રક્ષણ મળી રહે તે માટે યોગ્ય કાયદાઓનો અમલ થાય તે સુનિશ્ચિત કરવું. તદ્દપરાંત તેમના હાથમાં જમીનનો કબજો આવે અને આવી જમીનો આ સમાજની સ્ત્રીઓના નામે પત્રકોમાં નોંધાય તેવી ખાતરી સાથે જમીન સુધારણાને લગતા કાનૂનોનો અમલ કરવો.
૫. ખાસ કરીને આ સમાજની સ્ત્રીઓ અને અન્યોને માટે વૈધાનિક સહિતની ઉચ્ચ સરકારી સેવાઓ, સરકારી વહીવટી તંત્રની જગ્યાઓ, ન્યાયતંત્ર, ન્યાયતંત્રનો અમલ કરનાર તંત્ર અને બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ સહિતના ખાનગી ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ શક્ય બને તે માટે જે પણ ધર્મ પાળતા હોય તેના બંધન સિવાય, પારદર્શી એવી અનામતની વ્યવસ્થા અને કાર્યક્રમોનું સર્જન કરવું તથા આવા કાર્યક્રમોને મજબૂત કરવા.
૬. જીવન નિર્વાહ, જમીન, શિક્ષણ, પીવા યોગ્ય પાણી, આરોગ્ય વિષયક સવલતો, આરોગ્ય અને રોજગારીની તકોને લગતા અધિકારો આ સમાજ, સવિશેષ સ્ત્રીઓ ભોગવી શકે તે સુનિશ્ચિત કરવા પર્યાપ્ત નાણાંની ફાળવણી પર ધ્યાન આપવું તથા આવાં ઉપલબ્ધ નાણાંનો સંપૂર્ણ અને યોગ્ય વપરાશ થાય તે માટેના અસરકારક નિયંત્રણ તંત્રની સ્થાપના કરવી.

રાષ્ટ્રીય દલિત માનવ અધિકાર ઝુંબેશ

જ્ઞાતિ આધારિત ભેદભાવ મિટાવવા માટે પ્રતિબદ્ધ પાયાના કાર્યકરો, કર્મશીલો, બુદ્ધિજીવીઓ વગેરેનો મંચ એટલે દલિત માનવ અધિકાર ઝુંબેશ. તે બિનરાજકીય અને બિનસાંપ્રદાયિક મંચ છે જે સમાજના વિવિધ સ્તરના લોકોને સાથે આવવાની તક પૂરી પાડે છે અને તેનો હેતુ ભારતમાં આટઆટલા કાયદાઓ, બંધારણીય જોગવાઈઓ તથા વિવિધ કાર્યક્રમો અસ્તિત્વમાં હોવા છતાં દલિતો તરફ ચાલુ રહેતા ભેદભાવ તરફ સમગ્ર વિશ્વનું ધ્યાન ખેંચવાનો છે, જેથી કરીને જ્ઞાતિ આધારિત ભેદભાવનું નિર્મૂલન કરવાના કાયદાઓ તથા કાર્યક્રમોનો અસરકારક અમલ કરાવવા માટેનું દબાણ ઊભું થાય.

દલિત સમસ્યા

ભારતમાં ૧૬ કરોડ અને દક્ષિણ એશિયામાં ૨૪ કરોડ લોકો તેઓ જે પણ ધર્મ પાળતા હોય તેના બાધ સિવાય જ્ઞાતિ આધારિત ભેદભાવના શિકાર બન્યા છે. ચાલતી આવતી વિવિધ રાજકીય અસરો, ન્યાયતંત્ર, સંસદ તથા અર્ધન્યાયિક સંસ્થાઓ એ તમામ એ હક્કીકતનો સ્વીકાર કરે છે કે બંધારણીય જોગવાઈઓ કે કાયદા કાનૂન હોવા છતાં દલિતો તરફનો ભેદભાવ ચાલુ રહ્યો છે. અસ્પૃશ્યતાનું પાલન, હરવા-ફરવા ઉપર પ્રતિબંધ, ઈચ્છા પ્રમાણે ધંધો મેળવવા પર નાકાબંધી, જ્ઞાતિ આધારિત કામો જ થઈ શકે તેવી રૂઢિચુસ્તતા, હિંસા તથા વિવિધ પગલાંઓના બિનઅમલીકરણના સ્વરૂપે આ ભેદભાવ પ્રગટ થતો રહ્યો છે. બિનઅમલીકરણનું એક અગત્યનું કારણ પૂર્વગ્રહયુક્ત માનસ ધરાવતું સરકારી તંત્ર છે.

રાષ્ટ્રીય દલિત માનવ અધિકાર ઝુંબેશનું ધ્યેય

૧. જ્ઞાતિ આધારિત ભેદભાવને મિટાવવા પ્રતિબદ્ધ સંસ્થાઓ તથા વ્યક્તિઓને આ અંગેના એક સંયુક્ત કાર્યક્રમમાં સાથે જોડાવા.
૨. હયાત રાષ્ટ્રીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના માનવ અધિકારોને રક્ષણ આપતા તંત્રના ઉપયોગ દ્વારા જ્ઞાતિ આધારિત ભેદભાવ નાબૂદ કરવા માટે રાજ્ય તંત્ર તથા નાગરિક સમાજ ઉપર દબાણ ઊભું કરવું.
૩. આવા ભેદભાવની વિરુદ્ધમાં લોકમત ઊભો થઈ શકે તે માટે વ્યાપક જનજાગૃતિના કાર્યક્રમ હાથ ધરવા.

૭. કામ અને વંશને આધારે ભેદભાવનો ભોગ બનેલ લોકો તરફ અન્યોના વલણમાં હકારાત્મક ફેરફાર આવે તથા આવા સમાજોની અંદર પણ આવા ફેરફાર આવે તેવા પ્રયત્નોને પ્રોત્સાહન આપવા, મોટા પ્રમાણમાં જનજાગૃતિ કેળવવાના કાર્યક્રમ તથા અન્ય શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો સ્વૈચ્છિક સંગઠનો તથા અન્ય નાગરિક સમાજનાં સંગઠનોના સહયોગમાં રહી હાથ ધરવાં આ કાર્યક્રમો માટે જરૂરી નાણાં રાજ્ય પોતાના અંદાજપત્રમાં અંકિત કરે તે જોવું.

૮. કાયદા તથા અન્ય યોગ્ય પદ્ધતિઓ દ્વારા આ સમાજો વિરૂદ્ધ સૈકાઓથી આચરવામાં આવી રહેલાં દુષ્કૃત્યો સામે વળતરનાં પગલાં વિકસાવવાં, જેથી કરીને આ સમાજ પોતાની કુદરત સર્જિત ભૂમિકાનો અધિકારી બની શકે, આર્થિક વળતર મેળવી શકે, પુનઃવસન પામી શકે અને આવાં પગલાંથી ખાતરી પણ ઊભી થાય કે ફરીથી આવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ નહિ થાય. શોષણજનક સ્થિતિ ફરી ઊભી ન થાય.

૯. ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રો’ એ સુનિશ્ચિત કરે કે દરેક સભ્ય દેશ સંબંધિત ભલામણોનો તથા સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની માનવ અધિકારના કરારને આધારે બનેલી સંસ્થાઓ તથા સંયુક્ત રાષ્ટ્ર માનવ અધિકારોને ઉત્તેજન આપતા પેટા કમિશન દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલા ઠરાવોનું પાલન કરે, તથા વિશ્વના વિવિધ ભાગોમાં જાતિ તથા અસ્પૃશ્યતા સહિત કામ અને જન્મને આધારે ભેદભાવ ભોગવતી પ્રજાના પ્રશ્નોના અભ્યાસ માટે સંયુક્ત રાષ્ટ્રો ખાસ પ્રતિનિધિની નિમણૂક કરે.

૧૦. સંબંધિત સરકારો અને તેમની સંસદો સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની વંશીય ભેદભાવોની નાબૂદી અંગેની સમિતિ સમક્ષ જાતિ તથા અસ્પૃશ્યતા સહિત કામ અને જન્મને આધારે ઊભા થતા ભેદભાવોને નાબૂદ કરવાના ધ્યેયથી સ્વીકારેલી નીતિઓ અને કાર્યક્રમોના અમલ અંગેનો હિસાબ રજૂ કરે, તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ દબાણ ઊભું થાય તેવા કાર્યક્રમ હાથ ધરવા. તે ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકારની સંસ્થાઓના વાર્ષિક અહેવાલો ખુલ્લામાં જાહેર થાય તથા ચર્ચાય તે માટે સરકારો પર આવી બંધારણીય જવાબદારી ઊભી થાય તેવા કાર્યક્રમ હાથ ધરવા.

ડરબન પરિષદ પછી શું?

ડરબન પરિષદ આવી અને ગઈ. આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ભારતના અને દક્ષિણ એશિયાના દલિતોની સ્થિતિ અંગે રજૂઆતો થઈ. વિવિધ સ્તરે

આ અંગે જે ચર્ચા-વિચારણા થઈ તેનાથી દલિતોના માનવ અધિકારોના હનન અંગે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે જાગૃતિ ઊભી થઈ છે એટલું જ નહિ પણ ભારતમાં પણ દલિતોના પ્રશ્ને દલિતોમાં અને બિનદલિતોમાં સામાજિક અને રાજકીય જાગૃતિમાં ઓર વધારો થયો છે.

દલિતોના માનવ અધિકારના ક્ષેત્રે કામ કરતી અમદાવાદની ‘નવસર્જન’ સંસ્થાનાં સુશ્રી મંજુલાબહેન આ અંગે જણાવે છે કે, “વંશવાદ વિરોધી વિશ્વ પરિષદમાં વિવિધ બહાનાં હેઠળ ભારત સરકારે દલિતોના અધિકારોના ખુલ્લેઆમ ભંગનો વારંવાર ઈન્કાર કર્યો તેમ છતાં તેને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે અધિકારોના ભંગ તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો એ તેના ચહેરા પર ભૂખમરાથી થતાં મૃત્યુની જેમ જ વાગેલો ઘા છે. એ એક જાણીતી હકીકત છે કે ભૂખમરાથી દલિતો સહિતના ગરીબ લોકો અને આદિવાસીઓનાં મૃત્યુ થાય છે. અલબત્ત, ભૂખમરાથી થતાં મૃત્યુને આપણી આંતરિક સમસ્યા ગણવામાં આવે છે, જે રીતે વિવિધ જ્ઞાતિઓના નાગરિકોને થતી સંસાધનો અને તકોની અસમાન વહેંચણીની સમસ્યાને ગણવામાં આવે છે.

“આ પરિષદ મળી તે પહેલાં જ ઘણાએ ‘ડરબન પછી શું?’ એવો સવાલ પૂછવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. એ જ રીતે ૧૯૪૭માં આપણે એ સવાલ પૂછતા હતા કે ‘સ્વાતંત્ર્ય પછી શું?’. એ એક રાષ્ટ્રીય આપત્તિ છે કે ૫૪ વર્ષના સ્વાતંત્ર્ય અને લોકશાહી શાસન પછી આપણે આ પહેલા સવાલનો ઉત્તર શોધીએ એ પહેલાં જ આપણે આ બીજો સવાલ પૂછવાનો આવ્યો છે. ક્યા સવાલનો જવાબ આપણે પહેલો આપીશું? વધારે ખરાબ બાબત તો એ છે કે આ પ્રશ્નોના જવાબો શોધવાની જવાબદારી એ જદલિત સમુદાય પર આવી પડે છે કે જે ભેદભાવનો ભોગ બને છે અને દુનિયાને પોતાની કરમકહાણી કહેવાની હિંમત કરવી પડે છે.

“ડરબનના પગલાં કાર્યક્રમના સંદર્ભમાં એનો ઉત્તર એકદમ સરળ છે: જેમના પ્રત્યે ભેદભાવ થઈ રહ્યો છે તેવા દુનિયાભરના બધા જ સમુદાયોએ એક સમુદાય તરીકે ભેગા થવું પડશે અને ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રો’માં તેમની પણ માલિકી છે એવી ભાવના વધારવી પડશે. આપણી સરકારોના દંભને આપણે સમજવો પડશે કે જેઓ માત્ર અમુક જ જ્ઞાતિઓ, વર્ગો કે વંશોનાં હિતોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને વધુમાં આપણે આપણા સમુદાયમાં સભાનતા ઊભી કરનારું શિક્ષણ આપવું પડશે. આપણા અધિકારો માટેની લડતને આપણે વધારે સઘન બનાવવી પડશે અને તેને માટે વર્તમાન કાયદાનો ઉપયોગ કરવો પડશે. ઉપરાંત, ન્યાયતંત્ર અને નોકરશાહીના પૂર્વગ્રહો સામે પણ લડવું પડશે, ભેદભાવ સામે લડવા માટે પ્રતિબદ્ધ એવા લોકો અને સંસ્થાઓનાં જોડાણો ઊભાં કરવાં પડશે અને આપણી પરિસ્થિતિ બદલવા માટે અંતે રાજકીય

રાષ્ટ્રીય દલિત માનવ અધિકાર મુંબેશનો એજન્ડા

‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રો’ની શિખર પરિષદમાં કાર્યસૂચિનો એક મુદ્દો એ પણ હતો કે વંશ આધારિત ભેદભાવની નાબૂદી માટેનો નક્કર કાર્યક્રમ ઘડી કાઢવામાં આવે. આ સંદર્ભમાં રાષ્ટ્રીય દલિત માનવ અધિકાર મુંબેશે ભારતના પ્રવર્તમાન કાયદાઓની મર્યાદામાં રહીને વિશ્વની જાણ માટે નીચેનો એજન્ડા રજૂ કર્યો હતો:

૧. જમીન સુધારણાના કાયદાઓનો તાત્કાલિક અમલ:

જો જમીન સુધારણાના કાયદાઓનો યોગ્ય અમલ થાય તો દલિતોને મળવાપાત્ર જમીનોની કિંમત અત્યાર સુધી દલિતોને મળેલ અનામતના લાભ તથા આવતાં ૧૦૦ વર્ષ દરમ્યાન મળનાર લાભ કરતાં અનેક ગણી વધુ મૂલ્યવાન હશે. તેથી જમીન સુધારણાના કાયદાઓનો તાત્કાલિક અમલ થવો જોઈએ.

૨. ખેતમજૂરોના વેતન માટેનો સમાન રાષ્ટ્રીય કાનૂન:

દેશના જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં ખેતમજૂરોના વેતન માટે અલગ અલગ કાયદાઓ છે. ખેતમજૂરોનું લઘુત્તમ વેતન પણ રાજ્યે રાજ્યે જુદું જુદું છે તેથી ખેતમજૂરોના વેતનને નિયંત્રણ કરતો સમાન રાષ્ટ્રીય કાનૂન ઘડી નાખવો જોઈએ.

૩. માથે મેલું ઊંચકવાની પ્રથાની નાબૂદી:

આઝાદીનાં ૫૪ વર્ષ પછી પણ હજુ દલિત સફાઈ કામદારોને માથે મેલું ઊંચકવાની અમાનવીય પ્રથા તાત્કાલિક નાબૂદ થવી જોઈએ. અને આ પ્રથાનો ભોગ બનેલા સફાઈ કામદારોનું યોગ્ય પુનર્વસન થવું જોઈએ.

૪. સાર્વત્રિક અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ:

આવતાં ૧૦ વર્ષમાં એક પણ દલિત બાળક પ્રાથમિક શિક્ષણથી વંચિત ન રહે તેવા ફરજિયાત અને સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણની બાંધધરી.

૫. દલિતો પ્રત્યેના હિંસાચારની નાબૂદી:

દલિતો પ્રત્યે જે જુદા જુદા અત્યાચારો અને હિંસાચાર આચરવામાં આવે છે તે તાત્કાલિક બંધ થવા જોઈએ.

૬. દલિત સ્ત્રીઓનું ઉત્થાન:

પુરુષો જેટલી જ વિકાસની તકો દલિત સ્ત્રીઓને પણ મળે તેવું આયોજન થવું જોઈએ.

૭. ન્યાયતંત્રમાં અનામતનો અમલ તથા ખાનગી ક્ષેત્રમાં અનામતની માગણી:

ન્યાયતંત્રમાં અનામતના અપૂરતા અમલીકરણને કારણે જે જગાઓ ભરાયેલ નથી તેને તાત્કાલિક ભરવી જોઈએ. જાહેર ક્ષેત્રમાં અનામતના અપૂરતા અમલને કારણે દલિતોની રોજગારીની તકો ઘટતી રહે છે. હવે જ્યારે સરકારે ખાનગી કરણની નીતિ અપનાવી છે ત્યારે ખાનગી ક્ષેત્રમાં પણ જાહેર ક્ષેત્રની જેમ જ અનામત નીતિ દાખલ કરવી જોઈએ.

૮. વિશ્વ સમાજ તથા સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘે દલિતોના પ્રશ્ને વધુ ધ્યાન આપવાની જરૂર:

ડરબનની આ વિશ્વ પરિષદે પ્રથમ જ વખત આટલા વ્યાપક પ્રમાણમાં સમગ્ર વિશ્વ સમક્ષ ભારતના જાતિ આધારિત ભેદભાવ તરફ વિશ્વ સમાજ ધ્યાન દોર્યું છે. ભારત સહિત દક્ષિણ એશિયાના જાતિગત ભેદભાવનો ભોગ બનેલા ૨૬૦ લાખ લોકો અને આવા જ ભેદભાવોનો ભોગ બનેલા વિશ્વના અન્ય વંચિતોની પોતાની સમસ્યા રજૂ કરવા એકજૂટ થઈ રહ્યા છે. ત્યારે ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રો’ એ વંશ અને કામ આધારિત ભેદભાવોનો અભ્યાસ કરવા માટે વિશેષ પ્રતિનિધિની નિમણૂક કરવી જોઈએ.

સત્તા મેળવવી પડશે. આપણે જ્યારે સામાજિક પરિવર્તન લાવવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ ત્યારે સમાજના સાધનસંપન્ન વર્ગો આપણી ઉપર આપણે વંશવાદી હોવાનો આક્ષેપ મૂકે છે અને તેનો સામનો કરવા માટે પણ આપણે તૈયાર રહેવું પડશે.

‘અને અંતે આપણે આપણી સમાનતા માટેની લડતને આવી સરકારી પરિષદોની બહાર લઈ જવી પડશે કે જેમાં માત્ર અલ્પવિરામો, અર્ધવિરામો, પૂર્ણ વિરામો અને કૌંસ વિશે જાહેર ખર્ચના ભોગે ભારે ચિંતાઓ વ્યક્ત કરવામાં આવતી હોય છે.

“પરંતુ આપણે શું વંશવાદનો અંત લાવવાનો ઈજારો ધરાવતાં રાષ્ટ્રોને કેટલાક સામા પ્રશ્નો પૂછી શકીએ? ભારત ડરબન પરિષદના એજન્ડામાં જાતિગત ભેદભાવોનો સમાવેશ થાય તેનો વિરોધ એ બહાના હેઠળ કરતું હતું કે તેનાથી વંશવાદ વિરુદ્ધની પરિષદનું કેન્દ્રબિંદુ જ બદલાઈ જશે. તેણે દલિતોના પ્રશ્ને પોતાનો ટેકો પાછો ખેંચી લેવા અન્ય સંસ્થાઓ પર દબાણ કર્યું. એ સિવાય આ પરિષદમાં તેનું શું પ્રદાન રહ્યું? ભારત કહે છે કે આ સમસ્યા ઘરઆંગણે ઘણી મોટી છે. શું આપણે એમને એમ પૂછી શકીએ કે દેશમાં ૧૦ લાખ માથે મેલું ઉપાડનારા શા માટે છે કે જેમાંના મોટા ભાગનાને તો સરકાર જ

પગાર આપે છે? શા માટે દલિતોનાં ૫૦ ટકા બાળકો અધવચ્ચે શાળા છોડી દે છે? શા માટે ખાનગી સેનાઓ દ્વારા થતી હિંસાને સરકાર સહન કરે છે? વિવિધ કાયદાનો અમલ શા માટે થતો નથી અને શા માટે અણુ ક્ષમતા હોય છતાંય ભૂખમરાથી મૃત્યુ થાય છે? શા માટે આપણે રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર પંચ જેવી સંસ્થાઓમાં વિશ્વાસ ધરાવતા નથી?”

સુશ્રી મંજુલાબહેન એમ કહે છે કે, “જ્ઞાતિના વિશિષ્ટ સંદર્ભમાં આપણી સરકારે ડરબનની પરિષદ પછી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો પડે કે તે દલિતો પ્રત્યેનો ભેદભાવ દૂર કરવા માટે શી કાર્યલક્ષી યોજના ધરાવે છે?”

ઉપસંહાર

ભારતમાં દલિતોની પરિસ્થિતિમાં સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન દરમ્યાનના પ્રયાસો અને સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાનૂની અને વહીવટી પ્રયત્નોને લીધે ગુણાત્મક પરિવર્તન ચોક્કસ આવ્યું છે પણ એ પરિવર્તન પૂરતું નથી. ભારતના બંધારણમાં કરાયેલી જોગવાઈઓનો લાભ દલિતોને પૂરતા પ્રમાણમાં મળ્યો નથી, અને ક્યારેક જ નહિ, પણ મોટે ભાગે તેનું કારણ નિષ્ઠાપૂર્વકના પ્રયાસોનો અભાવ રહ્યો છે. બંધારણમાં નિર્દિષ્ટ મૂળભૂત અધિકારો અને રાજ્ય નીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોને દલિતોના સામાજિક-આર્થિક વિકાસ માટે વ્યવહારમાં ચરિતાર્થ કરવા વધારે નક્કર અને નિષ્ઠાપૂર્વકના પ્રયાસોની આવશ્યકતા છે.

રાષ્ટ્રીય દલિત માનવ અધિકાર ઝુંબેશના કન્વિનર શ્રી માર્ટિન મેક્વાને અમદાવાદમાં તા.૯.૧૨.૨૦૦૧ના રોજ આપેલા પ્રથમ ડૉ. આંબેડકર સ્મૃતિ વ્યાખ્યાનમાં આવા નક્કર કાર્યક્રમોનો ઉલ્લેખ સવિસ્તર કર્યો છે. અહીં એનો કેટલોક અંશ આપ્યો છે:

૧. ભાગીદારી અને અસરકારકતા:

સામાજિક આંદોલનના સ્વરૂપમાં આંદોલન જેટલા અંશે વિવિધ પરિસ્થિતિ તથા તબક્કાના લોકોની ભાગીદારી સુનિશ્ચિત કરી શકે, તેટલા અંશે આંદોલન વધુ અસરકારક બને. વિવિધ પરિસ્થિતિ આપણી સમજનો ભાગ બને અને તેના આધારે કાર્યક્રમો ઘડાય, તે જ સાચી પદ્ધતિ છે, વધારે લોકોની ભાગીદારી સુનિશ્ચિત કરવાની. આ સંદર્ભે પેટા-જ્ઞાતિ આધારિત સંગઠનોના ઉદયને વિધાયક રીતે આ દિશા તરફની પણ લાંબી દૃષ્ટિ નહીં ધરાવતાં પગલાં તરીકે લેખી શકાય. સામાજિક આંદોલન દલિત સમાજની અડધાથી વધુ એવી સ્ત્રી શક્તિની ભાગીદારી વગર કઈ રીતે અસરકારક બની શકે?

૨. સામાજિક અને રાજકીય સભાનતાના કાર્યક્રમો:

સભાનતા દલિતોને હંમેશાં આંદોલનના સંદર્ભમાં મુક્તિ અને સત્તા તરફ દોરી જાય છે. મુક્તિ તથા સત્તા બંને સતત ચાલતી અને બદલાતા સંદર્ભ પ્રમાણે બદલાતી પ્રક્રિયાઓ છે. જો તે સ્થાયી બની જાય અને તેના કોઈ એક તબક્કાને આપણે સંપૂર્ણ માની સંતુષ્ટિ અનુભવીએ તો તે ઘડીથી આંદોલન એક ઐતિહાસિક ઘટના તરીકે નોંધાવાની શરૂઆત થાય છે.

આ બેઉ ક્ષેત્રે સભાનતાના કાર્યક્રમો નિર્ણાયક છે. સામાજિક આંદોલનમાં લોકોની અસરકારક અને અર્થપૂર્ણ ભાગીદારી સુનિશ્ચિત કરવા. ભાગીદારી સભાનતાને આધારે ઊભી ન થાય તો તે માત્ર પ્રતિનિધિત્વ બની રહે છે. કાર્યક્રમોના સંદર્ભમાં ‘રાજકીય’ તથા ‘સામાજિક’ શબ્દ પ્રયોગ વ્યાપક અર્થમાં છે. વ્યાપક અર્થમાં જોઈએ તો સભાનતાના કાર્યક્રમોનું વિષયવસ્તુ સર્વગ્રાહી અને સંતુલિત બની શકે.

આ ક્ષેત્રે દલિત સાહિત્યની ઉપયોગિતા કેટલી મહત્વની છે, તે કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે. આ ક્ષેત્રે આપણે સૌથી વધુ ભાર મૂકવાની જરૂર છે લોકશિક્ષણની ઉપર. સેંકડોની સંખ્યામાં આવા કાર્યક્રમો અસરકારક રીતે ઉપાડી શકે તેવા સ્ત્રી-પુરુષ તાલીમબદ્ધ કાર્યકરોની આ આંદોલનને જરૂર છે. આ ફોજ તૈયાર કરવી તે પણ આંદોલનનો એક નક્કર કાર્યક્રમ છે.

૩. શોષણ તથા ભેદભાવ નાબૂદ કરવાના નક્કર કાર્યક્રમો:

અસરકારક ભાગીદારી સભ્યો દ્વારા ભોગવાતી શોષણ, અન્યાય તથા ભેદભાવની પરિસ્થિતિઓનું નિરાકરણ લાવી શકે તેવા નક્કર કાર્યક્રમો દ્વારા જ સુનિશ્ચિત કરી શકાય. આ સંદર્ભે નીચેના કાર્યક્રમો હાથ ધરાય તે જરૂરી છે:

૧. જમીન સુધારણા કાર્યક્રમ: સંબંધિત પેટા કાર્યક્રમો સહિત

૧. ટોચ મર્યાદા તથા ગણોત ધારા હેઠળ ફાળવવામાં આવેલી જમીનોના કબજા હકીકતે દલિતોને મળે.
૨. જ્યાં ટોચમર્યાદા ધારા હેઠળ જમીનોનું સંપાદન થયું નથી, તેવી જમીનો શોધીને તેનાં સંપાદન તથા વહેંચણી માટે દબાણ ઊભું કરવું.
૩. ટોચ મર્યાદાની જમીનોના સંપાદન અંગેના કાનૂની વિવાદો સમયબદ્ધ મર્યાદામાં ઉકેલાય તથા તેના અમલની તરફે પરિણમે તે માટેનું આયોજન અને કાર્યવાહી.
૪. પડતર જમીનોના દબાણ ખાલી થાય અને ભૂમિહીન દલિતોને મળે તે માટેની કાર્યવાહી.

૫. ખેતીમાં નવાં સંશોધનોના આધારે વધુ ઉત્પાદન મળી શકે તેવી ટેકનોલોજીથી દલિત ખાતેદારોને અવગત કરાવવા.
૬. ખેતી માટે જરૂરી નાણાં ઓછા વ્યાજના દરે ઉપલબ્ધ કરાવવાં.
૭. ખેતી માટે જ્યાં સિંચાઈ ન હોય ત્યાં તેવી સગવડ ઉપલબ્ધ કરાવવા માટે નાણાકીય સહાય મળી રહે તે માટેની કાર્યવાહી કરવી.

ન્યાયને આધારે સમાજ નવરચનાના રાહબર' બનાવી શકે તે માટે દલિત શિક્ષકોની તાલીમ.

૫. અનામત વ્યવસ્થા:

૧. રોજગાર તથા ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રે સંપૂર્ણ અમલ.
૨. ખાનગી તથા ન્યાયના ક્ષેત્રમાં અનામતની પ્રથાનો અમલ.

૬. હિંસા સામે રક્ષણ:

૧. હિંસા સામે રક્ષણ ઊભું થાય તેવા કાયદાની જોગવાઈઓના કડક અમલ જેવા કાર્યક્રમો.
૨. આરોપીની મિલકતના વેચાણ દ્વારા અસરગ્રસ્તને વળતર ચૂકવાય તેવી માગણી અમલમાં આવે તેવા કાર્યક્રમ.
૩. દલિતોને સ્વબચાવ માટેની તાલીમ તથા સાધનો મળે તેવો કાર્યક્રમ.

૭. સ્ત્રી વિકાસ:

૧. પ્રતિવિચારસરણીને અર્થસભર બનાવે તેવા પોષણથી માંડી વિકાસની સરખી તકો તેમને ઉપલબ્ધ કરાવવાના કાર્યક્રમો.
૨. સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની હિંસા રોકાય તે માટેના કડક કાર્યક્રમો.
૩. દલિત આંદોલનમાં તમામ ક્ષેત્રે તેમની અડધા ઉપરાંતની ભાગીદારી સુનિશ્ચિત થાય તેવા કાર્યક્રમો.

સામાન્ય પ્રશ્ન ઊભો થાય કે આ કાર્યક્રમ કોણ હાથ ધરે? દલિત આંદોલનમાં શ્રદ્ધા ધરાવનાર, પ્રતિ-વિચારસરણીમાં માનનાર તમામે પોતે જે પણ ભૂમિકામાં છે, ત્યાંથી અહીં દર્શાવેલ કે અન્ય જરૂરી એવા કયા કાર્યક્રમમાં પોતે ફાળો આપી શકે છે, તે નક્કી કરી કામ કરવું અગત્યનું છે. વાતો ગમે તેટલી સારી કરીએ, આયોજન ગમે તેટલાં સારાં કરીએ પરંતુ તેના દ્વારા હયાત અન્યાય, શોષણ કે ભેદભાવની પરિસ્થિતિમાં વિધાયક પરિવર્તન આવે તો જ આપણે સાચે અર્થે કાર્યવાહી કરી તેમ લેખાય.

દલિતોના સામાજિક-આર્થિક વિકાસ માટે ઉપરોક્ત પગલાં અને કાર્યક્રમો સામાજિક અને રાજકીય ચેતના સાથે લેવાવાં જોઈએ. માત્ર રાજ્ય દ્વારા કાનૂની પગલાં લેવાશે તો તેનો કશો જ અર્થ સરશે નહીં. તેને સામાજિક ચેતનાનો સાથ મળી રહેવો જોઈએ. એમ લાગે છે કે છેલ્લા ઘણા સમયથી ઉચ્ચ વર્ણના લોકોમાં સામાજિક ચેતના ઊભી કરવાના કાર્યક્રમો લગભગ દેખાતા જ નથી. આવા કાર્યક્રમો જ રાજ્યના પ્રયાસોને બળવત્તર બનાવશે.

૨. માથે મેલું ઉપાડવાની પ્રથાનો અંત:

૧. માનવમળની અયાંત્રિક સફાઈ પર તાત્કાલિક મનાઈ ઊભી થાય તેવા જલદ કાર્યક્રમો.
૨. અન્ય સ્વચ્છતાના કાર્યક્રમોમાં રોકાયેલ કામદારોને કાયમી ધોરણે રોજગારી મળી રહે તથા તેમને લઘુત્તમ વેતન ચૂકવાય તેવા કાર્યક્રમ.
૩. અયાંત્રિક સાધનો દ્વારા માનવ મળની સફાઈમાં રોકાયેલ કામદારોને વૈકલ્પિક રોજગાર માટેની તાલીમ, સ્વરોજગારી શક્ય બનાવે તેવા આર્થિક ધિરાણ સાથે પુનઃવસન.
૪. કાયદાની વિરુદ્ધ સરકારી એજન્સીઓ દ્વારા આવા કામમાં જ્યાં તેમને રોકવામાં આવ્યા છે, તેમને પશ્ચાત અસરથી નુકસાનીનું વળતર ચૂકવાય તેવા કાર્યક્રમ.

૩. લઘુત્તમ વેતન:

૧. અસંગઠિત મજૂરો માટેનો સર્વગ્રાહી લઘુત્તમ વેતન અંગેનો કાનૂન અસ્તિત્વમાં આવે તે માટેનો જરૂરી કાર્યક્રમ.
૨. મજૂરો સંગઠિત થાય ત્યારે સામાજિક બહિષ્કારની ઊભી થતી પરિસ્થિતિ સામે રક્ષણ આપવા સામાજિક સુરક્ષા ભંડોળ ઊભું કરવું.
૩. સ્ત્રી-પુરુષને કાયદેસરનું સમાન વેતન મળે તેવા કાર્યક્રમ.
૪. મજૂરોની સામાજિક સુરક્ષાના કાર્યક્રમો.
૫. સંપૂર્ણ રોજગારી ઊભી થાય તેવા કાર્યક્રમ.

૪. શિક્ષણ:

૧. દરેક દલિત બાળક પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું કરે તે સુનિશ્ચિત કરવા જરૂરી તેવા તમામ કાર્યક્રમ હાથ ધરવા.
૨. સામાજિક આંદોલન અને પ્રતિ-વિચારસરણીનાં મૂળ મજબૂત કરે તે પ્રકારની વાચન સામગ્રી તૈયાર કરવાનો કાર્યક્રમ.
૩. શાળામાં બાળકો પ્રત્યે ભેદભાવ ઊભો કરતી હોય તેવી તમામ પ્રથાઓ બંધ થાય તેવા કાર્યક્રમ.
૪. તમામ વર્ગોનાં બાળકોને સાચા અર્થમાં 'દલિત' અર્થાત્ 'સામાજિક

ગ્રામીણ રાજસ્થાનમાં અસ્પૃશ્યતા અંગે અભ્યાસ

અભ્યાસનો સંપૂર્ણ અહેવાલ 'વિચાર'ના આગામી ચાર અંકોમાં ચાર લેખોમાં પ્રસિદ્ધ થશે. આ લેખો નીચે મુજબના વિવિધ મુદ્દા અંગે હશે:

- (૧) વિભિન્ન ક્ષેત્રોમાં અસ્પૃશ્યતાના વ્યાપનાં વિવિધ સ્વરૂપો અને પ્રકારો.
- (૨) દલિત મહિલાઓની સ્થિતિ.
- (૩) દલિતોનો જીવનનિર્વાહ અને ખાસ કરીને અસ્વચ્છ વ્યવસાયોની સ્થિતિ.
- (૪) દલિતો પરના અત્યાચાર.

આ લેખ પ્રથમ મુદ્દા વિશે છે. 'એક્શનએઈડ' દ્વારા પ્રેરિત અખિલ ભારતીય અભ્યાસના ભાગરૂપે આ અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે. આ લેખ 'ઉન્નતિ'ના શ્રી હિતેન્દ્ર ચૌહાણ દ્વારા તૈયાર કરાયો છે.

પ્રસ્તાવના

સમકાલીન ભારતમાં દલિતો સામાજિક અધઃપતનના નિરંતર ચાલુ રહેલા વારસાનો બોજો વેંટારી રહ્યા છે. જીવનની ગુણવત્તા કે આર્થિક કલ્યાણ સંબંધી કોઈ પણ માપદંડની દૃષ્ટિએ તેઓ સામાન્યતા સાથી નીચલા સ્તરે છે. ભારતના તમામ પછડાયેલા વર્ગમાં માત્ર તેઓ જ સદીઓથી ચાલી આવતી અસ્પૃશ્યતાની પ્રથાનો વિશિષ્ટ બોજો ઉઠાવે છે.

૧૯૮૧ની વસ્તી ગણતરી મુજબ રાજસ્થાનમાં દલિતોની વસ્તી ૭૭,૦૭,૮૨૦ છે કે જે કુલ ૪,૪૦,૦૫,૮૮૦ની વસ્તીના ૧૭.૨૮ ટકા થાય છે. ભારતમાં આ આંકડો આશરે ૧૪ ટકાની આસપાસ છે. પરંપરાગત રીતે રાજસ્થાન સામંતશાહી માળખાવાળો સમાજ છે કે જેમાં પિતૃસજ્ઞાક કુટુંબ વ્યવસ્થા છે. રાજસ્થાનનો ઈતિહાસ તેના વીર યોદ્ધાઓ અને અદ્ભુત કિલ્લાઓ ઉપરાંત તેની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ અને પરંપરાઓ માટે પ્રખ્યાત છે. આમાંની ઘણી સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ ન દેખાય તેવી છે અથવા પ્રતીકાત્મક છે કે પછી દલિતો અને મહિલાઓ જેવા સમાજના નિશ્ચિત વર્ગોના સામાજિક પછાતપણાનો સંકેત આપે તેવી છે.

દલિતોની વર્તમાન પરિસ્થિતિ અંગે અનેક વિરોધાભાસો પ્રવર્તે છે. સમાજનો એક વર્ગ એમ માને છે કે વૈશ્વિકરણ અને બજારલક્ષી અર્થતંત્રનાં મોજાંએ અસ્પૃશ્યતાના વ્યવહારને ખતમ કરી નાખ્યો છે.

જ્યારે બીજો એક વર્ગ એમ માને છે કે અસ્પૃશ્યતા હજુ પણ એક અગત્યનો મોટો પ્રશ્ન છે અને વાસ્તવમાં એ વધુ ને વધુ મોટો બની રહ્યો છે. સમાજનો એક બીજો વર્ગ એવો છે કે જે એમ માને છે કે અસ્પૃશ્યતા ગઈ નથી, માત્ર તેનાં સ્વરૂપો અને રસ્તાઓ બદલાયા છે. વળી, વિવિધ પ્રદેશોમાં અસ્પૃશ્યતાની સ્થિતિ અંગે કોઈ સત્તાવાર માહિતી નથી તેમ જ નાનાં અને મોટાં ગામોમાં તેના અલગ અલગ પ્રમાણ વિશે માહિતી મળતી નથી.

આ સંદર્ભમાં 'ઉન્નતિ'એ ગ્રામીણ રાજસ્થાનમાં અસ્પૃશ્યતાની સ્થિતિ અંગે એક અભ્યાસ હાથ ધર્યો. 'એક્શનએઈડ ઈન્ડિયા' દ્વારા હાથ ધરાયેલા એક રાષ્ટ્રીય અભ્યાસનો આ એક ભાગ છે. અભ્યાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નીચે મુજબનો છે:

- (૧) ગ્રામીણ ભારતના વિવિધ વિભાગોમાં અસ્પૃશ્યતાની સમસ્યા અને વ્યવહારની વર્તમાન સ્થિતિ અંગે અનુભવાશ્રિત પુરાવા મેળવવા અને તેનાં તારણોના વ્યાપક પ્રચાર-પ્રસાર દ્વારા સત્ય સમાજ અને રાજ્ય અંતરાવલોકન કરે તે માટે પ્રયત્ન કરવો. અભ્યાસના ગૌણ ઉદ્દેશો નીચે મુજબના છે:
- (૨) દલિતોમાં પ્રવર્તમાન અસ્વચ્છ વ્યવસાયો અંગેની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો.
- (૩) રાજ્યના કાર્યક્રમોના અમલમાં દલિતોની અને બિનદલિતોની વસ્તીમાં ભેદભાવ પ્રવર્તે છે કે નહીં તે જોવું.
- (૪) અસ્પૃશ્યતાના વ્યવહારને કારણે દલિત સ્ત્રીઓ પર પડતા વધારાના બોજા અંગે તપાસ કરવી.
- (૫) અત્યાચાર વિરોધી કાનૂન અંગે જાગૃકતા તથા તે અંગે રાજ્ય તંત્રનો પ્રતિભાવ તપાસવો.

અસ્પૃશ્યતાની સ્થિતિનો અર્થ એ છે કે અપવિત્ર થઈ જવાય તેવી માન્યતાને લીધે ખાસ વ્યક્તિ અથવા વસ્તુનો સ્પર્શ ટાળવામાં આવે. સમય જતાં શારીરિક સંપર્ક ટાળવાનો વ્યવહાર અદૃશ્ય થઈ ગયો હોઈ શકે. પરંતુ મેઘવાલ, હરિજન, સાંસી, રેગર જેવી જ્ઞાતિઓના લોકો પ્રત્યેનું ભેદભાવજનક વલણ અને વર્તન ચાલુ રહ્યું છે કે જેમને પરંપરાગત રીતે અસ્પૃશ્ય જ્ઞાતિઓ ગણવામાં આવે છે.

આ અભ્યાસમાં અમે જાહેર અને ખાનગી ક્ષેત્રોમાં શારીરિક અસ્પૃશ્યતાના વ્યવહાર ઉપર મુખ્યત્વે ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. તેમાં કહેવાતી અસ્પૃશ્ય જ્ઞાતિઓને જાહેર સેવાઓ વાપરવાનો ઈન્કાર કરવામાં આવે તેનો

કોઠા નં.૧
ગામોની પ્રદેશવાર વહેંચણી

પ્રદેશ	જિલ્લો	તાલુકો	ગામ	કુલ વસ્તી	દલિતોની વસ્તી
મારવાડ	ગંગાનગર	સુરતગઢ	૧૪ STB-B, ૫ SD, ઠુકરાનન	૨,૯૮૩	૮૦૪
		ગરસાણા	૩ STR, ૨૪ A5-C,	૯,૯૭૧	૩,૬૬૪
		ભાદરા	૩ NTR, ૧૬ AMS, ૭ BHD,	૧,૦૨૩	૧૨૯
	જેસલમેર	જેસલમેર	મોહનગઢ	૬,૬૩૬	૧૫૧
		પોખરણ	પ્રતાપપુરા	૩૧૧	૪૧
	નાગોર	લાડનુ	નિપાની	૫૯૨	૪૦
		નાવા	હીરાની, ભૂની	૫,૧૮૬	૯૯૭
		જાયલ	ખાતૂ કલાન, જાયલ	૧૭,૩૪૫	૩,૦૨૫
મેવાડ	સિરોહી	શેવગંજ	પાલરી	૪,૫૧૬	૮૪૦
		રિયોદર	દોલપુરા	૨,૨૮૭	૨,૦૫૯
	ડુંગરપુર	ડુંગરપુર	શિશોદ	૩,૬૨૨	૧૨૪
		આસપુર	બોરીગામા, છોટા	૧,૯૫૮	૪૨૭
	ઉદયપુર	કોટરા	સમીજા	૯૫૩	૪૪
		ગિરવા	બેડવાસ, નાઈ	૭,૪૯૨	૬૧૪
		દેવગઢ	લાસાણી	૩,૬૩૨	૯૧૯
હાદૌતી	બુંદી	બુંદી	ભરતાબાવરી	૬૭૨	૧૨૨
		કેશોરપાટન	અરણેઠા	૩,૩૦૭	૯૬૧
	ઝાલાવાડ	જાલરપાટન	નપાણિયા ગુજરાઈ	૪૧૭	૬૩
		અકલેશ	મદનપુરા	૬૭૩	૪૦
		ગંગધર	દાગ	૯,૬૦૭	૧,૯૧૧
	સવાઈ માધોપુર	તોડાભીમ	ખિરખિરી, શહેરખાર	૨,૮૨૫	૬૦૯
		હિંદોજા	જગર, હિંદોરા, સુરોથ, મંદાવારા	૨૫,૪૨૮	૧૦,૩૮૩
	બામણવાસ	રાધેકી	૫૮૭	૪૧	
શેખાવતી	ભરતપુર	ડીગ	જાનૂથાર	૪,૯૦૫	૯૯૩
		પહાડી	ક્યનેર	૧,૧૬૪	૪૨
		બયાના	મહમદપુરા, બ્રહ્મવાડ	૧૦,૪૦૭	૨,૯૫૯
	સિકર	લક્ષ્મણગઢ	નેચવા	૫,૫૩૧	૧,૪૯૭
		સિકર	સુજાનપુરા	૧,૨૮૩	૧૭૫
		શ્રીમાધોપુર	ફૂટાલા	૧,૮૮૬	૪૦
	જયપુર	ચોમુ	જાલિમસિંહકા, વાસ, નાંગલ, કોજુ	૩,૯૪૮	૮૮
		આમેર	અછોજાઈ, ચિરારા, સુંદરપુરા	૧,૫૫૦	૧૪૩
	સિકરાઈ	ગીજગઢ, ટોરડા, સિંકદરા	૨૧,૧૮૮	૩,૮૬૩	
નમૂનાનાં કુલ ગામો				૧,૬૩,૮૮૫	૩૯,૧૬૮
રાજસ્થાન				૪,૪૦,૦૫,૯૯૦	૭૬,૦૭,૮૨૦
ટકાવારી પ્રમાણ				૦.૩૭	૦.૫૧

કોઠા નં.૨

ક્રમ	ભેદભાવ	૧	૨	૩	૪
૧.	સસ્તા અનાજની દુકાને પ્રવેશ	૨	૬૮	૬	૨૪
૨.	ટપાલ કચેરીએ ટિકિટ વગેરેની ખરીદી	૦	૫૪	૪	૪૨
૩.	ટપાલી પાસેથી પત્રો મેળવવા	૬	૬૮	૮	૧૮
૪.	જાહેર આરોગ્ય કેન્દ્ર	૨	૫૪	૮	૩૬
૫.	વ્યક્તિ દ્વારા આરોગ્ય સંભાળ	૪	૫૪	૪	૩૮
૬.	આરોગ્ય કાર્યકરોની દલિત વસ્તીમાં મુલાકાત	૨	૬૨	૧૦	૨૬
૭.	પોલિસ સ્ટેશને પ્રવેશ અને સમાન વ્યવહાર	૧૬	૩૮	૮	૩૮
૮.	પોલિસ સ્ટેશને બેસવાની, પીવાના પાણીની અલગ વ્યવસ્થા	૧૪	૩૮	૧૦	૩૮
૯.	મતદાન કેન્દ્રમાં પ્રવેશ	૦	૮૪	૨	૪
૧૦.	ચૂંટણી દરમ્યાન અલગ લાઈન	૦	૮૪	૨	૪
૧૧.	ચૂંટણી દરમ્યાન મતદાન માટે અલગ સમય	૦	૮૪	૨	૪
૧૨.	જાહેર પરિવહન સેવાનો ઉપયોગ	૦	૪૪	૨	૫૪
૧૩.	જાહેર વાહનમાં બેસવાની કે ઊભા રહેવાની અલગ વ્યવસ્થા	૦	૪૪	૨	૫૪
૧૪.	પંચાયતમાં પ્રવેશ	૦	૮૦	૪	૬
૧૫.	પંચાયતમાં બેસવાની વ્યવસ્થા	૮	૭૪	૧૨	૬
૧૬.	શાળામાં બેસવાની વ્યવસ્થા	૬	૮૨	૧૦	૨
૧૭.	શાળામાં સહભોજન	૫૬	૨૨	૨૦	૨
૧૮.	શાળામાં પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા	૧૪	૬૮	૧૨	૬
૧૯.	દલિત અને બિનદલિત શિક્ષકો વચ્ચેનો સંબંધ	૨૪	૫૦	૨૪	૨
૨૦.	દલિત શિક્ષક અને બિનદલિત વિદ્યાર્થી વચ્ચેનો સંબંધ	૮	૬૬	૧૮	૮
૨૧.	બિનદલિત શિક્ષક અને દલિત વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેનો સંબંધ	૮	૬૬	૧૮	૮
૨૨.	દલિત વિદ્યાર્થી અને બિનદલિત વિદ્યાર્થી વચ્ચેનો સંબંધ	૨૮	૫૦	૨૦	૨

૧. વ્યવહાર ૨. વ્યવહાર નહિ ૩. સ્પષ્ટતા નથી ૪. લાગુ પડતું નથી

પણ સમાવેશ થાય છે. અમે ઉચ્ચ વર્ણના લોકો દ્વારા દલિતો પ્રત્યે જે ઘૃણાપૂર્વકનો માનસિક વ્યવહાર કરાય છે તેને અવગણ્યો નથી, પરંતુ અમે આ પાસા વિશે સંપૂર્ણ દાવો કરતા નથી કારણ કે તે આ અભ્યાસના કાર્યક્ષેત્રની બહાર છે.

આ અભ્યાસમાં મુખ્ય બાબત એવી છે કે જે વર્તન પસંદ કરવામાં આવ્યું છે તે એવું હોવું જોઈએ કે જે ગામના સમુદાયમાં અસ્પૃશ્યોના જીવનને રોજરોજ સ્પર્શતું હોય. અમે એવી વિવિધ રીતોને સ્પર્શવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે જે શ્રદ્ધા, વ્યવસાય, શિક્ષણ અને જાહેર વ્યવસ્થા સાથે સંબંધિત હોય. એટલે આવલોકનોને પણ જાહેર અને ખાનગી એમ બે વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યાં છે.

પદ્ધતિ

આ અભ્યાસ એક વ્યક્તિગત અવલોકનો દ્વારા થયેલો માનવજાતિના વર્ણન સંબંધી અભ્યાસ છે. તેમાં પૂરક પદ્ધતિ તરીકે મુલાકાત, નિશ્ચિત મુદ્દા વિશે જૂથ ચર્ચાઓ, સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન વગેરે જેવી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરાયો છે. કેસ સ્ટડીઝ દ્વારા તારણોને પૃષ્ઠિ પણ આપવામાં આવી છે. દરેક ગામ દીઠ બે સંશોધકો દ્વારા અભ્યાસ કરાયો છે. તેમાં મુખ્યત્વે એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ હતાં. આ સંશોધકો ગામમાં ચાર થી સાત દિવસ સુધી રહ્યા. આ સંશોધકો માટે ત્રણ દિવસની એક અભિમુખતા કાર્યશાળા અભ્યાસ રાખવામાં આવ્યો હતો. આ સમગ્ર પ્રક્રિયામાં માર્ગદર્શન મળી રહે તે માટે અમે એક સલાહકાર સમિતિની પણ રચના કરી હતી.

કોઠા નં.૩

ભેદભાવ	મારવાડ (%)				મેવાડ (%)				હાદૌતી (%)				શેખાવતી(%)			
	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪
જાહેર આરોગ્ય કેન્દ્રમાં પ્રવેશ	૦	૪૭	૦	૫૩	૦	૧૦૦	૦	૦	૮	૩૩	૦	૫૮	૦	૫૩	૨૭	૨૦
પોલિસ સ્ટેશને પ્રવેશ, સમાન વ્યવહાર	૧૩	૪૦	૨૦	૨૭	૦	૫૦	૦	૫૦	૧૭	૪૨	૦	૪૨	૨૭	૨૭	૭	૪૦
મતદાન કેન્દ્રમાં અલગ લાઈન	૦	૧૦૦	૦	૦	૦	૧૦૦	૦	૦	૦	૭૫	૮	૧૭	૦	૧૦૦	૦	૦
પંચાયતમાં પ્રવેશ	૦	૮૦	૧૩	૭	૦	૮૮	૦	૧૩	૦	૮૨	૦	૮	૦	૧૦૦	૦	૦
શાળામાં સમૂહભોજન	૬૦	૨૭	૭	૭	૩૮	૩૮	૨૫	૦	૫૮	૮	૩૩	૦	૬૦	૨૦	૨૦	૦
શાળામાં પીવાના પાણીની સગવડ	૧૩	૬૦	૧૩	૧૩	૦	૮૮	૧૩	૦	૧૭	૬૭	૮	૮	૨૦	૬૭	૧૩	૦

ગમૂળા

તમામ ૧૦ રાજ્યોમાં નમૂના નક્કી કરવા એક જ પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે. ૫૦ ગામોની વહેંચણી માટે પસંદગી માટે બે માપદંડ અપનાવાયા:

(૧) ઐતિહાસિક રીતે સામાજિક - સાંસ્કૃતિક પ્રદેશ. અમારી ધારણા એ છે કે અસ્પૃશ્યતાનો વ્યવહાર આ પ્રદેશમાં જુદે જુદે સ્થળે જુદો જુદો છે અને તે રીતરિવાજ, આર્થિક પરિસ્થિતિ અને ઈતિહાસ અનુસાર બદલાય છે.

(૨) દલિતોની વસ્તી. દલિતોની ઓછીવત્તી વસ્તી અનુસાર અસ્પૃશ્યતાનો વ્યવહાર બદલાય છે એવી ધારણા કરાઈ છે. રાજસ્થાનને મારવાડ (પશ્ચિમ અને વાયવ્ય પ્રદેશ), મેવાડ (દક્ષિણ અને નૈઋત્ય પ્રદેશ) અને શેખાવતી (વાયવ્ય અને પશ્ચિમ પ્રદેશ) એમ ચાર પ્રદેશોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું. ૧૯૯૧ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર ગામોની આ મુજબ વહેંચણી કરવામાં આવી. દા.ત. મારવાડમાં દલિતોની વસ્તી ૨૨,૩૨,૪૮૫ છે કે જે રાજસ્થાનના કુલ દલિતોની વસ્તી ૭૬,૦૭,૮૨૦ના લગભગ ૩૦ ટકા જેટલી છે. તેથી અમે કુલ ૫૦ ગામોનાં ૩૦ ટકા ગામો એટલે કે ૧૫ ગામો આ પ્રદેશમાંથી પસંદ કર્યાં.

બીજું, અમે દરેક પ્રદેશમાંથી ૧૯૯૧ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર દલિતોની મહત્તમ, લઘુત્તમ અને સરેરાશ વસ્તી ધરાવતાં ત્રણ જિલ્લા પસંદ કર્યાં. આ ત્રણ જિલ્લાઓની દલિતોની વસ્તી મુજબ ગામો પસંદ કરાયાં. દા.ત. પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં અમે ગંગાનગર, નાગોર અને જેસલમેર જિલ્લાની પસંદગી કરી. પછી દરેક જિલ્લામાંથી ત્રણ તાલુકા પણ એ જ રીતે પસંદ કર્યાં. અમે કમ-સે-કમ ૪૦ દલિતોની વસ્તી હોય એવાં ગામો પસંદ કર્યાં.

આ પદ્ધતિથી વધુમાં વધુ વસ્તી ધરાવતાં દલિત ગામો ૨૦ પસંદ થયાં, સરેરાશ વસ્તી ધરાવતાં ૧૮ પસંદ થયાં અને લઘુત્તમ દલિત વસ્તી ધરાવતાં ૧૨ ગામો પસંદ થયાં. આ ગામોમાં દલિતોની વસ્તી ૧.૪૮ ટકાથી ૮૦.૦૩ ટકા જેટલી છે, જ્યારે આ ગામોમાં દલિતોની કુલ વસ્તી ૪૦થી માંડીને ૨,૯૯૮ જેટલી છે. અભ્યાસમાં દલિતોની કુલ ૩૯,૧૬૮ની વસ્તીને આવરી લેવાઈ છે કે જે રાજસ્થાનની કુલ વસ્તીના ૦.૫૧ ટકા જેટલી થાય છે. આ વિગતો કોઠા નં ૧માં આપવામાં આવી છે.

કોઠા નં.૪

ભેદભાવ	મેવાડ (%)				હાદૌતી (%)				શેખાવતી(%)			
	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪
જાહેર આરોગ્ય કેન્દ્રમાં પ્રવેશ	૫	૬૫	૫	૨૫	૦	૫૬	૧૧	૩૩	૦	૩૩	૮	૫૮
પોલિસ સ્ટેશને પ્રવેશ અને સમાન વ્યવહાર	૧૦	૬૦	૦	૩૦	૨૨	૧૭	૧૧	૫૦	૧૭	૩૩	૧૭	૩૩
મતદાન કેન્દ્રમાં અલગ લાઈન	૦	૮૦	૫	૫	૦	૧૦૦	૦	૦	૦	૮૨	૦	૮
પંચાયતમાં પ્રવેશ	૦	૧૦૦	૦	૦	૦	૮૮	૬	૬	૦	૭૫	૮	૧૭
શાળામાં સમૂહભોજન	૬૫	૧૫	૨૦	૦	૫૬	૨૨	૨૨	૦	૪૨	૩૩	૧૭	૮
શાળામાં પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા	૨૦	૭૦	૫	૫	૬	૮૩	૧૧	૦	૧૭	૪૨	૨૫	૧૭

કોઠા નં.૫

ક્રમ	ભેદભાવ	૧(%)	૨(%)	૩(%)	૪(%)
૧.	દુકાનોમાં પ્રવેશ	૧૨	૫૬	૨૦	૧૨
૨.	દુકાનોમાં વસ્તુની લે-વેચ	૬	૭૮	૬	૧૦
૩.	વાળંદને ત્યાં હજામત	૨૨	૩૮	૧૬	૨૪
૪.	કુંભારને ત્યાંથી ઘડાની ખરીદી	૨	૭૦	૮	૨૦
૫.	દરજી દ્વારા માપ લેવું	૨	૭૨	૦	૨૬
૬.	ઘોબી દ્વારા કપડાં ધોવાં	૨	૨૪	૧૨	૬૨
૭.	સુથારની સેવા	૬	૬૮	૬	૨૦
૮.	ખાનગી દવાખાનામાં પ્રવેશ	૦	૫૪	૧૦	૩૬
૯.	ખાનગી દવાખાનામાં સારવાર	૨	૫૪	૪	૪૦
૧૦.	દલિત દ્વારા દૂધની ખરીદી	૧૮	૬૦	૬	૧૬
૧૧.	સિનેમા હોલ	૦	૬	૪	૯૦
૧૨.	હોટલમાં દલિતોને પ્રવેશ	૧૦	૪૨	૮	૪૦
૧૩.	હોટલમાં બેસવાની અલગ વ્યવસ્થા	૧૨	૪૦	૮	૪૦
૧૪.	હોટલમાં અલગ વાસણો	૨૦	૨૮	૧૨	૪૦
૧૫.	ખેતરમાં કામ કરતી વખતે	૩૦	૫૮	૧૨	૦

ભેદભાવનાં ક્ષેત્રો અને સ્વરૂપ

અમે ભેદભાવને ત્રણ વ્યાપક ક્ષેત્રોમાં વહેંચી નાખ્યો છે કે જેથી ભેદભાવનાં તમામ સ્વરૂપોને આવરી લઈ શકાય.

૧. સેવાઓ

૧.૧ સરકારની માલિકીની અને સરકાર દ્વારા નિયંત્રિત સંસ્થાઓની સેવા

અહીં અમે એવી સેવાઓને ધ્યાનમાં લીધી છે કે જે સરકાર દ્વારા સીધી પૂરી પાડવામાં આવે છે. સરકાર દ્વારા અંકુશિત સેવાનો અર્થ એ છે કે સંસ્થામાં સરકાર દ્વારા પગાર મેળવતા કર્મચારીઓ ધરાવતી સેવા. તે પ્રાથમિક શાળા પણ હોઈ શકે અને પંચાયત પણ હોઈ શકે. તે સરકારની પોતાની સંસ્થાઓમાં જ અસ્પૃશ્યતાનો વ્યવહાર કેટલો પ્રવર્તમાન છે તેનો ખ્યાલ આપશે. આ સંસ્થાઓ છે:

- સસ્તા અનાજની દુકાનોમાં પ્રવેશ.
- ટપાલ ક્યોરીએથી ટિકિટ વગેરેની ખરીદી.
- ટપાલી પાસેથી પત્રો મેળવવા.
- સરકારી આરોગ્ય કેન્દ્રમાં પ્રવેશ.
- દલિત વસ્તીમાં આરોગ્ય કાર્યકરોની મુલાકાત.
- પોલિસ સ્ટેશને પ્રવેશ અને સમાન વ્યવહાર.
- પોલિસ સ્ટેશને બેસવાની અને પીવાના પાણીની અલગ વ્યવસ્થા.
- મતદાન કેન્દ્રમાં પ્રવેશ.

- મતદાન કેન્દ્રમાં અલગ કતાર.
- મતદાન કેન્દ્રમાં મતદાન માટે અલગ સમય.
- પંચાયત ઘરમાં પ્રવેશ.
- પંચાયત ઘરમાં બેસવાની અલગ વ્યવસ્થા.
- શાળામાં બેસવાની અલગ વ્યવસ્થા.
- શાળામાં સમૂહભોજન.
- શાળામાં પીવાના પાણીની સગવડ.
- દલિત અને બિનદલિત શિક્ષકો વચ્ચેનો સંબંધ.
- દલિત શિક્ષક અને બિનદલિત વિદ્યાર્થી વચ્ચેનો સંબંધ.
- બિનદલિત શિક્ષક અને દલિત વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેનો સંબંધ.
- દલિત વિદ્યાર્થી અને બિનદલિત વિદ્યાર્થી વચ્ચેનો સંબંધ.

૧.૨ ખાનગી વ્યાપારી સંસ્થાઓની સેવા

આમાં ગામમાં સ્થાનિક લોકો દ્વારા જ પૂરી પડાતી સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં માલિકનું આર્થિક હિત સમાયેલું છે. સરકાર દ્વારા આ સંસ્થાઓ પર દેખરેખ રખાય છે અને સરકારની એ જોવાની ફરજ છે કે આ સંસ્થાઓમાં જ્ઞાતિ આધારિત ભેદભાવ ન પ્રવર્તે! એ જાણવું રસપ્રદ રહેશે કે જ્યારે એક તરફ પોતાનું આર્થિક હિત અને બીજી તરફ કહેવાતી પવિત્રતાનો ખ્યાલ સમાયો હોય છે ત્યારે બિનદલિત કેવી રીતે વર્તે છે. આ સેવાઓ નીચે મુજબ છે:

- દુકાનોમાં પ્રવેશ.

કોઠા નં.૬

ભેદભાવ	મારવાડ (%)				મેવાડ (%)				હાદોતી (%)				શેખાવતી (%)			
	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪
દુકાનોમાં પ્રવેશ	૧૩	૫૩	૨૦	૧૩	૦	૧૦૦	૦	૦	૨૫	૩૩	૨૫	૧૭	૭	૫૩	૨૭	૧૩
દુકાનોમાં વસ્તુઓની લે-વેચ	૭	૬૭	૧૩	૧૩	૧૩	૮૮	૦	૦	૮	૬૭	૮	૧૭	૦	૮૩	૦	૭
વાળંદને ત્યાં હજામત	૧૩	૪૦	૭	૪૦	૧૩	૬૩	૧૩	૧૩	૧૭	૩૩	૨૫	૨૫	૪૦	૨૭	૨૦	૧૩
દરજી દ્વારા માપ લેવું	૦	૬૦	૦	૪૦	૦	૧૦૦	૦	૦	૮	૬૭	૦	૨૫	૦	૭૩	૦	૨૭
ખાનગી દવાખાનામાં સારવાર	૦	૫૩	૦	૪૭	૦	૮૮	૦	૧૩	૦	૪૨	૦	૫૮	૭	૪૭	૧૩	૩૩
હોટલમાં અલગ વાસાણો	૧૩	૧૩	૧૩	૬૦	૧૩	૭૫	૧૩	૦	૮	૮	૧૭	૬૭	૪૦	૩૩	૭	૨૦
ખેતરમાં કામ કરતી વખતે	૧૩	૮૭	૦	૦	૩૮	૬૩	૦	૦	૩૩	૨૫	૪૨	૦	૪૦	૫૩	૭	૦

કોઠા નં.૭

ભેદભાવ	મેવાડ (%)				હાદોતી (%)				શેખાવતી (%)			
	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪
દુકાનોમાં પ્રવેશ	૨૦	૫૫	૨૫	૦	૧૧	૬૭	૧૭	૬	૦	૪૨	૧૭	૪૨
દુકાનોમાં વસ્તુઓની લે-વેચ	૧૦	૮૦	૦	૦	૬	૮૩	૧૧	૦	૦	૫૦	૮	૪૨
વાળંદને ત્યાં હજામત	૨૫	૬૦	૧૫	૦	૨૨	૨૮	૨૨	૨૮	૧૭	૧૭	૮	૫૮
દરજી દ્વારા માપ લેવું	૫	૮૫	૦	૧૦	૦	૭૨	૦	૨૮	૦	૫૦	૦	૫૦
હોટલમાં બેસવાની અલગ વ્યવસ્થા	૨૫	૩૦	૧૫	૩૦	૨૨	૧૭	૧૭	૪૪	૮	૪૨	૦	૫૦
ખેતરમાં કામ કરતી વખતે	૪૦	૫૫	૫	૦	૧૭	૬૧	૨૨	૦	૩૩	૫૮	૮	૦

- દુકાનોમાં વસ્તુઓની લેવેચ.
- કુંભાર પાસેથી ઘડાની ખરીદી.
- દરજી દ્વારા માપ લેવું.
- ધોબી દ્વારા કપડાં ધોવાં.
- સુથારની સેવા.
- ખાનગી દવાખાનામાં પ્રવેશ.
- ખાનગી દવાખાનામાં સારવાર.
- દૂધ કેન્દ્ર પરથી દૂધની ખરીદી.
- સિનેમા હોલ.
- હોટલમાં પ્રવેશ.
- હોટલમાં બેસવાની અલગ વ્યવસ્થા.
- હોટલમાં વાસણોનો ઉપયોગ.
- પરિવહન વ્યવસ્થાનો ઉપયોગ.
- વાહનોમાં પ્રવેશ અને ઉપયોગનો ક્રમ.
- ખેતરમાં કામ કરતી વખતે.
- વેતનની ચુકવણી વખતે શારીરિક સ્પર્શ.

- વેતનમાં ભેદભાવ.

૨. ખાસ ક્રિયાઓ અંગેનાં ધોરણો

આ કેટલાક સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વ્યવહારો છે કે જે પવિત્રતા કે અપવિત્રતાના ખ્યાલ સાથે સીધા સંકળાયેલા છે. તે ક્યારેક વર્ચસ્વનું પ્રતીક હોય અને ક્યારેક આર્થિક શોષણની પદ્ધતિસરની રીત પણ હોય. મંદિરમાં પ્રવેશ કે પૂજા કરવા જેવા ધાર્મિક પ્રસંગો પણ હોય કે લગ્ન માટે મંજૂરી લેવાનું ફરજિયાત હોવાનો સામાજિક રિવાજ પણ હોય. તે આ મુજબ છે:

- બિનદલિતના ઘરમાં પ્રવેશ.
- મંદિરમાં પ્રવેશ.
- ઘરના બાંધકામમાં દલિતોનું કામ.
- જાહેર રસ્તાના ઉપયોગની સ્વતંત્રતા.
- જાહેર રસ્તા પર છત્રીનો ઉપયોગ.
- જાહેર રસ્તા પર સાયકલનો ઉપયોગ.
- જાહેર રસ્તા પર ચંપલનો ઉપયોગ.

કોઠા નં.૮

ક્રમ	ભેદભાવ	૧(%)	૨(%)	૩(%)	૪(%)
૧.	બિનદલિતના ઘરમાં પ્રવેશ	૭૨	૮	૨૦	૦
૨.	મંદિરમાં પ્રવેશ	૫૦	૧૮	૩૦	૨
૩.	દલિતો દ્વારા દૂધની ખરીદી	૧૮	૬૦	૬	૧૬
૪.	વેતન આપતી વખતે શારીરિક સ્પર્શ	૬	૮૬	૮	૦
૫.	વેતનમાં ભેદભાવ	૮	૮૪	૮	૦
૬.	ઘરના બાંધકામમાં દલિતો	૬	૭૮	૧૦	૬
૭.	વટેમાર્ગુ તરીકે સ્વતંત્રતા	૨	૯૬	૦	૨
૮.	છત્રીનો ઉપયોગ	૦	૯૮	૦	૨
૯.	સાયકલનો ઉપયોગ	૦	૯૮	૦	૨
૧૦.	ચંપલનો ઉપયોગ	૨	૯૬	૦	૨
૧૧.	સ્મશાનયાત્રા દરમ્યાન	૪	૯૨	૨	૨
૧૨.	લગ્નપ્રસંગ દરમ્યાન	૧૨	૮૨	૪	૨
૧૩.	ઉત્સવો દરમ્યાન	૪	૯૨	૨	૨
૧૪.	લગ્ન માટે પરવાનગી ફરજિયાત	૨	૯૨	૪	૨
૧૫.	લગ્ન દરમ્યાન આશીર્વાદ લેવા	૨	૯૨	૪	૨
૧૬.	સમૂહભોજન	૮૬	૬	૮	૦
૧૭.	નવાં-ચળકતાં કપડાંનો ઉપયોગ	૦	૯૨	૮	૦
૧૮.	ચશ્માનો ઉપયોગ / ધુમ્રપાન	૨	૯૨	૬	૦
૧૯.	બિનદલિતો સામે ઊભા રહેવાનું ફરજિયાત	૬	૮૨	૧૨	૦
૨૦.	દલિત સ્ત્રીઓ પ્રત્યે બિનદલિત પુરુષોનું વર્તન	૩૦	૩૦	૪૦	૦
૨૧.	દલિત સ્ત્રીઓ પ્રત્યે બિનદલિત સ્ત્રીઓનું વર્તન	૩૨	૨૬	૪૨	૦
૨૨.	મહિલાઓના સ્વસહાય જૂથની બેઠકોમાં બેસવાની વ્યવસ્થા	૮	૧૮	૧૮	૫૬
૨૩.	દલિતો દ્વારા વસ્તુઓનું વેચાણ	૩૪	૨૬	૨૮	૧૨

કોઠા નં.૯

ભેદભાવ	મારવાડ (%)				મેવાડ (%)				હાદોતી (%)				શેખાવતી (%)			
	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪
બિનદલિતના ઘરમાં પ્રવેશ	૬૦	૨૦	૨૦	૦	૧૦૦	૦	૦	૦	૬૭	૦	૩૩	૦	૭૩	૭	૨૦	૦
મંદિરમાં પ્રવેશ	૫૩	૨૦	૨૦	૭	૧૩	૩૮	૫૦	૦	૫૦	૦	૫૦	૦	૬૭	૨૦	૧૩	૦
વટેમાર્ગુ તરીકે સ્વતંત્રતા	૦	૧૦૦	૦	૦	૦	૮૮	૦	૧૩	૦	૧૦૦	૦	૦	૭	૯૩	૦	૦
સમૂહ ભોજન	૧૦૦	૦	૦	૦	૧૦૦	૦	૦	૦	૭૫	૦	૨૫	૦	૭૩	૨૦	૭	૦
દલિત સ્ત્રીઓ પ્રત્યે બિનદલિત પુરુષોનું વર્તન	૧૩	૩૩	૫૩	૦	૫૦	૨૫	૨૫	૦	૨૫	૧૭	૫૮	૦	૪૦	૪૦	૨૦	૦
દલિત સ્ત્રીઓ પ્રત્યે બિનદલિત સ્ત્રીઓનું વર્તન	૧૩	૨૭	૬૦	૦	૫૦	૨૫	૨૫	૦	૨૫	૧૭	૫૮	૦	૪૭	૩૩	૨૦	૦
દલિતો દ્વારા વસ્તુઓનું વેચાણ	૪૦	૩૩	૨૭	૦	૩૮	૫૦	૧૩	૦	૨૫	૮	૫૦	૧૭	૩૩	૨૦	૨૦	૨૭

- જાહેર રસ્તા પર સ્મશાનયાત્રા.
- જાહેર રસ્તાનો લગ્ન પ્રસંગે ઉપયોગ.
- જાહેર રસ્તાનો ઉત્સવોમાં ઉપયોગ.
- લગ્ન માટે પ્રવચનગી લેવાનું ફરજિયાત.
- લગ્ન દરમિયાન આશીર્વાદ લેવાનું ફરજિયાત.
- જાહેરમાં સમૂહમાં ભોજન.
- નવાં/ ચળકતાં કપડાં પહેરવાં.
- ચશ્માનો ઉપયોગ/ ધુમ્રપાન.
- બિનદલિતો સામે ફરજિયાત ઊભા રહેવાનું.
- દલિત સ્ત્રીઓ પ્રત્યે બિનદલિત પુરુષોનું વર્તન.
- દલિત સ્ત્રીઓ પ્રત્યે બિનદલિત સ્ત્રીઓનું વર્તન.

- મહિલાઓના સ્વસહાય જૂથની બેઠકમાં બેસવાની વ્યવસ્થા.
- દલિતો દ્વારા વસ્તુઓનું વેચાણ.

૩. સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનોનો ઉપયોગ

આમ જોઈએ તો આ પણ સરકાર દ્વારા જ નિયંત્રિત છે. પરંતુ પરંપરાગત રીતે સમુદાય તેમના પર અંકુશ ધરાવે છે. વાસ્તવમાં, આ ક્ષેત્રે ઉપરોક્ત બંને ક્ષેત્રોને આવરી લે છે. આ પણ સેવાઓ છે પરંતુ માનવ સર્જિત નહિ. દલિતો દ્વારા તેમના ઉપયોગ પર કોઈક જાતનો પ્રતિબંધ કે કોઈક પ્રકારનાં ધોરણો હોય છે. અમે એને બે કારણોસર જુદી રીતે જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રથમ, જીવન માટે એ અગત્યની બાબત છે, દા.ત. પાણી. અને બીજું, તેમાં બિનદલિતોનું આર્થિક હિત

કોઠા નં.૧૦

ભેદભાવ	મેવાડ (%)				હાદૌતી (%)				શેખાવતી (%)			
	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪
બિનદલિતના ઘરમાં પ્રવેશ	૭૫	૧૦	૧૫	૦	૭૨	૬	૨૨	૦	૬૭	૮	૨૫	૦
મંદિરમાં પ્રવેશ	૫૫	૧૫	૩૦	૦	૩૩	૨૮	૩૮	૦	૬૭	૮	૧૭	૮
વટેમાર્ગુ તરીકે સ્વતંત્રતા	૦	૧૦૦	૦	૦	૬	૮૮	૦	૬	૦	૧૦૦	૦	૦
સમૂહભોજન	૮૫	૫	૦	૦	૭૮	૬	૧૭	૦	૮૩	૮	૮	૦
દલિત સ્ત્રીઓ પ્રત્યે બિનદલિત પુરુષોનું વર્તન	૩૫	૩૦	૩૫	૦	૨૮	૩૩	૩૮	૦	૨૫	૨૫	૫૦	૦
દલિત સ્ત્રીઓ પ્રત્યે બિનદલિત સ્ત્રીઓનું વર્તન	૩૫	૨૫	૪૦	૦	૩૩	૨૮	૩૮	૦	૨૫	૨૫	૫૦	૦
દલિતો દ્વારા વસ્તુઓનું વેચાણ	૩૫	૩૫	૨૫	૫	૨૮	૨૨	૩૩	૧૭	૪૨	૧૭	૨૫	૧૭

કોઠા નં.૧૧

ભેદભાવ	૧ (%)	૨ (%)	૩ (%)	૪ (%)
પીવાના પાણીની સવલત	૨૬	૩૦	૪૦	૪
સ્મશાન કે કબ્રસ્તાન	૧૪	૭૪	૬	૬
ગૌચર અને તળાવમાં માછીમારી	૬	૬૬	૧૨	૧૬
દલિતોને સિંચાઈની સવલત	૧૦	૪૮	૧૨	૩૦

કોઠા નં.૧૨

ભેદભાવ	મારવાડ (%)				મેવાડ (%)				હાદૌતી (%)				શેખાવતી (%)			
	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪
પીવાના પાણીની સવલત	૩૩	૪૭	૧૩	૭	૨૫	૧૩	૫૦	૧૩	૧૭	૩૩	૫૦	૦	૨૭	૨૦	૫૩	૦
સ્મશાન કે કબ્રસ્તાન	૨૦	૬૭	૭	૭	૩૮	૩૮	૧૩	૧૩	૦	૮૨	૮	૦	૭	૮૭	૦	૭
ગૌચર અને તળાવમાં માછીમારી	૭	૭૩	૦	૨૦	૦	૬૩	૦	૩૮	૦	૬૭	૩૩	૦	૧૩	૬૦	૧૩	૧૩
દલિતોને સિંચાઈની સવલત	૭	૪૦	૭	૪૭	૦	૮૮	૦	૧૩	૦	૩૩	૨૫	૪૨	૨૭	૪૭	૧૩	૧૩

કોઠા નં.૧૩

ભેદભાવ	મહત્તમ (%)				સરેરાશ (%)				લઘુતમ (%)			
	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪
પીવાના પાણીની સવલત	૪૦	૨૫	૩૫	૦	૨૨	૨૮	૪૪	૬	૮	૪૨	૪૨	૮
સ્મશાન કે કબ્રસ્તાન	૨૦	૬૫	૧૦	૫	૬	૮૩	૦	૧૧	૧૭	૭૫	૮	૦
ગૌચર અને તળાવમાં માછીમારી	૧૦	૫૫	૧૫	૨૦	૬	૬૭	૧૧	૧૭	૦	૮૩	૮	૮
દલિતોને સિંચાઈની સવલત	૧૦	૫૦	૨૦	૨૦	૧૧	૪૪	૧૧	૩૩	૮	૫૦	૦	૪૨

સીધી રીતે સામેલ નથી. દા.ત. વાળંદ દલિતના વાળ ના કાપે તો તે તેના આર્થિક હિતને નુકસાન કરે, પરંતુ તળાવનો ઉપયોગ ના થાય તો તેથી તેના આર્થિક હિતને નુકસાન ના થાય. ક્યારેક તો અસ્પૃશ્યતાનો વ્યવહાર તેના હિતને મદદ પણ કરે. તેમાં નીચેના મુદ્દાઓનો સમાવેશ કરાયો છે:

- પીવાના પાણીની સગવડ.
- સ્મશાન કે કબ્રસ્તાનનું સ્થળ.
- ગૌચર કે માછીમારી માટેનું તળાવ.
- દલિતોને સિંચાઈની સગવડ.

આમ જોઈએ તો, આ વર્ગીકરણ એકબીજામાં ભળી જતું લાગે છે. દા.ત. પંચાયતોની બેઠકમાં દલિતો માટે બેસવાની અલગ અલગ વ્યવસ્થા હોય. તે કેટલીક પ્રવૃત્તિઓનાં કે સેવાઓનાં ધોરણોમાં હોઈ શકે. આ વર્ગીકરણ સાચી રીતે તો કોઈ ભેદભાવ નથી બતાવતું પરંતુ ભેદભાવનાં ક્ષેત્રો અને સ્વરૂપો સમજવા, વિશ્લેષણ કરવા અને દસ્તાવેજીકરણ કરવા ઉપયોગમાં લેવાયાં છે. અમે માહિતી પણ બે સ્વરૂપમાં આપી છે: પ્રદેશવાર અને વસ્તીવાર, કારણ કે બંને રીતે એ જોવાનું મહત્વનું છે.

અવલોકનો

અમે ભેદભાવના ૪૦ મુદ્દાઓ જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે જે ભેદભાવના લગભગ તમામ પ્રકારોને આવરી લે છે. આ અવલોકનો નીચેની શ્રેણીઓમાં દર્શાવાયાં છે:

૧. વ્યવહારમાં છે. તમામ જ્ઞાતિઓ દ્વારા તમામ દલિતો સામે તમામ સમયે અસ્પૃશ્યતા આચરવામાં આવે છે.
૨. વ્યવહારમાં નથી. કોઈ પણ જ્ઞાતિ દ્વારા કોઈ પણ દલિત જ્ઞાતિ સામે અસ્પૃશ્યતાનો વ્યવહાર નથી.
૩. સ્પષ્ટ નથી. તેમાં-
 - કેટલાક બિનદલિતો કેટલાક પ્રસંગોએ કે હંમેશાં વ્યવહાર કરે છે.
 - કેટલાક દલિતો કેટલાક પ્રસંગોએ કે હંમેશાં તેનો અનુભવ કરે છે.
 - કહેવાનું મુશ્કેલ છે.

- વ્યવહારમાં દેખાતો નથી પરંતુ એનાં લાગણી અને સભાનતા છે. અમે આ દરેક શ્રેણી વિશે માહિતી ભેગી કરી છે પરંતુ સરળતા ખાતર 'સ્પષ્ટ નથી' શ્રેણીમાં જ તે અવલોકનો મૂક્યાં છે.
- ૪. લાગુ પડતું નથી. એટલે કે ગામમાં એ સગવડ નથી.

(ક) સેવાઓ

સરકારની માલિકીની અને સરકાર દ્વારા

અંકુશિત સંસ્થાઓની સેવા

આ સંદર્ભમાં રાજસ્થાનમાં કેવા પ્રકારનું ચિત્ર ટકાવારીની દૃષ્ટિએ પ્રવર્તે છે તે કોઠા નં. ૨માં આપવામાં આવ્યું છે. આ ક્ષેત્રે ભેદભાવ કંઈક અંશે હજુ પણ પ્રવર્તે છે એમ કહી શકાય. મતદાન કેન્દ્ર જેવાં સ્થળોએ ભેદભાવ તુલનાત્મક રીતે ઓછો છે. જો કે, જાહેર પરિવહન સેવા, ટપાલ કચેરી વગેરે સ્થળોએ તો ભેદભાવ ખૂબ જ ઓછો છે. 'લાગુ પડતું નથી'નો મોટો આંકડો એ સેવા ગામમાં ઉપલબ્ધ નથી તેમ દર્શાવે છે.

સૌથી ચિંતાજનક હકીકત સરકારી શાળાઓમાં થતો ભેદભાવ છે. લગભગ ૨૦ ટકામાં એ સ્પષ્ટ નથી પણ દલિત તથા બિનદલિત શિક્ષકો વચ્ચે અને દલિત તથા બિનદલિત વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેના સંબંધોમાં આ સમસ્યા પ્રવર્તે છે. એમ કહી શકાય કે બે સમાન વર્ગો વચ્ચે અસ્પૃશ્યતાનો વ્યવહાર વધારે છે. જે તે પ્રદેશમાં ભેદભાવના ટકાવારી પ્રમાણ વિશેની વિગતો કોઠા નં. ૩માં આપવામાં આવી છે. તમામ પ્રદેશમાં હાદૈતી વિસ્તારમાં ભેદભાવ ઘણો વધારે છે તથા સૌથી ઓછો ભેદભાવ મેવાડમાં પ્રવર્તે છે. પંચાયતમાં અને મતદાન કેન્દ્રમાં બહુ ભેદભાવ નથી. જો કે, મારવાડમાં કેટલાક કિસ્સા અસ્પષ્ટ છે. શાળાઓની સ્થિતિ વધારે ચિંતાજનક છે. એમાં પ્રદેશો વચ્ચે કોઈ મોટો તફાવત દેખાતો નથી. મહત્તમ, સરેરાશ અને લઘુતમ દલિત વસ્તી ધરાવતા ગામોમાં કેટલો ટકાવારી ભેદભાવ પ્રવર્તે છે તે કોઠા નં. ૪માં દર્શાવાયું છે.

ગામમાં દલિતોની સંખ્યા વિશે અને ભેદભાવના પ્રમાણ વચ્ચે કોઈ

કોઠા નં.૧૪

ભેદભાવ	મારવાડ (%)				મેવાડ (%)				હાદૌતી (%)				શેખાવતી(%)			
	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪
સરકારની માલિકીની અને સરકાર દ્વારા નિયંત્રિત સંસ્થાઓની સેવાઓ																
શાળામાં સહભોજન	૬૦	૨૭	૭	૭	૩૮	૩૮	૨૫	૦	૫૮	૮	૩૩	૦	૬૦	૨૦	૨૦	૦
શાળામાં દલિત અને બનિદલિત વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેનો સંબંધ	૧૩	૬૭	૧૩	૭	૫૦	૩૮	૧૩	૦	૨૫	૪૨	૩૩	૦	૩૩	૪૭	૨૦	૦
પોલિસ સ્ટેશને પ્રવેશ અને સમાન વ્યવહાર	૧૩	૪૦	૨૦	૨૭	૦	૫૦	૦	૫૦	૧૭	૪૨	૦	૪૨	૨૭	૨૭	૭	૪૦
ખાનગી વ્યાપારી સંસ્થાઓની સેવાઓ																
દુકાનોમાં પ્રવેશ	૧૩	૫૩	૨૦	૧૩	૦	૧૦૦	૦	૦	૨૫	૩૩	૨૫	૧૭	૭	૫૩	૨૭	૧૩
વાળંદને ત્યાં હજામત	૧૩	૪૦	૭	૪૦	૧૩	૬૩	૧૩	૧૩	૧૭	૩૩	૨૫	૨૫	૪૦	૨૭	૨૦	૧૩
ખેતરમાં કામ કરતી વખતે	૧૩	૮૭	૦	૦	૩૮	૬૩	૦	૦	૩૩	૨૫	૪૨	૦	૪૦	૫૩	૭	૦
કેટલીક પ્રવૃત્તિઓનાં ધોરણો																
બિનદલિતના ઘરમાં પ્રવેશ	૬૦	૨૦	૨૦	૦	૧૦૦	૦	૦	૦	૬૭	૦	૩૩	૦	૭૩	૭	૨૦	૦
મંદિરમાં પ્રવેશ	૫૩	૨૦	૨૦	૭	૧૩	૩૮	૫૦	૦	૫૦	૦	૫૦	૦	૬૭	૨૦	૧૩	૦
સમૂહભોજન	૧૦૦	૦	૦	૦	૧૦૦	૦	૦	૦	૭૫	૦	૨૫	૦	૭૩	૨૦	૭	૦
સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનોનો ઉપયોગ																
પીવાના પાણીની સગવડ	૩૩	૪૭	૧૩	૭	૨૫	૧૩	૫૦	૧૩	૧૭	૩૩	૫૦	૦	૨૭	૨૦	૫૩	૦
સ્મશાન કે કબ્રસ્તાન	૨૦	૬૭	૭	૭	૩૮	૩૮	૧૩	૧૩	૦	૮૨	૮	૦	૭	૮૭	૦	૭
દલિતને સિંચાઈની સવલત	૭	૪૦	૭	૪૭	૦	૮૮	૦	૧૩	૦	૩૩	૨૫	૪૨	૨૭	૪૭	૧૩	૧૩

સ્પષ્ટ સહસંબંધ અમને જોવા મળ્યો નથી. તેમાં પોલિસ સ્ટેશને ઓછી વસ્તીવાળાં ગામોમાં ભેદભાવ સૌથી વધારે છે અને વધારે દલિત વસ્તીવાળાં ગામોમાં તે સૌથી ઓછો પ્રવર્તે છે. જ્યાં દલિત વસ્તી વધારે છે ત્યાં શાળાઓમાં ભેદભાવ ઓછો છે. પરંતુ દલિતોની વસ્તી ઓછી હોય તેવાં ગામોમાં ‘લાગુ પડતું નથી’ અને ‘સ્પષ્ટ નથી’ જેવી શ્રેણીઓમાં ટકાવારી પ્રમાણ ખાસ્સું છે.

ખાનગી વ્યાપારી સંસ્થાઓની સેવા

આ સેવાઓમાં ભેદભાવના ટકાવારી પ્રમાણની વિગતો કોઠા નં. ૫માં આપવામાં આવી છે. આ કોઠા પરથી જોઈ શકાય તેમ છે કે સૌથી વધુ ભેદભાવ ખેતરનાં કામમાં અને વાળંદની સેવામાં છે. હોટલોમાં પણ ભેદભાવ દેખાય છે. ઘણાં ગામોમાં તો ધોબી, હોટલ કે સિનેમાઘર છે જ નહિ. પહેલી બે બાબતોમાં ભેદભાવને નોંધપાત્ર તફાવત નજરે પડે છે. ૧૨ ટકા ગામોમાં દલિતોને દુકાનોમાં પ્રવેશવા દેવાતા નથી. પરંતુ માત્ર ૬ ટકા ગામોમાં જ લેવેચમાં ભેદભાવ પ્રવર્તે છે. તે એમ દર્શાવે છે કે બિનદલિતો તેમનાં આર્થિક હિતોનું બલિદાન આપવા તૈયાર

નથી પણ તેઓ અમુક પ્રકારનો ભેદભાવ દાખવવાનું ચૂકતા નથી. વિવિધ પ્રદેશોમાં આ ભેદભાવ કેવો છે તે કોઠા નં. ૬માં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. હાદૌતી અને શેખાવતી પ્રદેશોમાં આ પ્રકારનો ભેદભાવ સૌથી વધારે છે.

તમામ પરંપરાગત કામોમાં માત્ર વાળંદના કામમાં જ સૌથી વધુ ભેદભાવ પ્રવર્તે છે. વાસ્તવમાં શેખાવતી પ્રદેશમાં માત્ર ૨૭ ટકા ગામોમાં જ ભેદભાવ પ્રવર્તતો નથી. હોટલોના કિસ્સામાં પણ તે એટલું જ સાચું છે. ખાનગી દવાખાનાંઓમાં બહુ ભેદભાવ નથી એ એક સારી બાબત છે. આ જ બાબત મહત્તમ, લઘુત્તમ અને સરેરાશ દલિત વસ્તીવાળાં ગામોમાં કેવા પ્રકારની છે તે કોઠા નં. ૭માં દર્શાવવામાં આવી છે. અહીં દલિતોની વસ્તી અને તેમના પ્રત્યેના ભેદભાવના પ્રમાણ વચ્ચે સીધો સંબંધ દેખાય છે. દલિતોની વસ્તી વધારે છે ત્યાં ભેદભાવ વધારે છે. જો કે, ઘણાં નાનાં ગામોમાં તે ‘લાગુ પડતું નથી.’ પરંતુ અસ્પૃશ્યતાનું આચરણ ન હોય તેવા આંકડા પણ એ જ પરિણામ દર્શાવે છે.

(ખ) ખાસ ક્રિયાઓ અંગેનાં ધોરણો

વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના સંદર્ભમાં દલિતો પ્રત્યે કેવો ભેદભાવ પ્રવર્તે છે તેનું ટકાવારી પ્રમાણ કોઠા નં. ૮માં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. સમૂહમાં ભોજન અને ઘરમાં પ્રવેશ એ બે બાબતોમાં સૌથી વધુ ભેદભાવ નજરે પડે છે. આ બંને સ્થળો ખાનગી છે. અને કોઈને ઘરમાં પ્રવેશવા દેવા કે નહિ અને કોઈની સાથે જ મવું કે નહિ એ વ્યક્તિગત ખાનગી વ્યવહારની બાબત છે. તે એમ પણ દર્શાવે છે કે લોકોનું માનસ કેવું છે.

વળી, તે એમ પણ જણાવે છે કે અન્ય ક્ષેત્રોમાં ભેદભાવ ઓછો છે તેનું કારણ એ છે કે ઉચ્ચ વર્ણના લોકો પર આર્થિક કે અન્ય કારણોસર દબાણ છે. અન્યથા, તેઓ તમામ બાબતોમાં ભેદભાવ રાખે જ. મંદિરમાં ભેદભાવ વ્યાપક છે કે જે ગામમાં પવિત્ર સ્થળ ગણાય છે. વળી, દલિતો પાસેથી વસ્તુઓ ખરીદવાનું ઉચ્ચ વર્ણના લોકો પસંદ કરતા નથી. વિવિધ પ્રદેશોમાં આ ભેદભાવનું ટકાવારી પ્રમાણ કેટલું છે તે કોઠા નં. ૯માં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. અહીં સમૂહમાં ભોજનના સંદર્ભમાં લગભગ ૧૦૦ ટકા ભેદભાવ પ્રવર્તે છે. મંદિરોમાં અને બિનદલિતોના ઘરમાં પ્રવેશ અંગેનો ભેદભાવ પણ ઘણો ઊંચો છે. પ્રદેશ પ્રદેશ આ ભેદભાવનું પ્રમાણ જુદું જુદું જોવા મળે છે. મેવાડમાં ઘર પ્રવેશ અંગેનો ભેદભાવ સૌથી વધારે છે તો મંદિર પ્રવેશની બાબતમાં તે સૌથી ઓછો છે. મહત્તમ, લઘુત્તમ અને સરેરાશ દલિત વસ્તી ધરાવતાં ગામોમાં આ ભેદભાવનું ટકાવારી પ્રમાણ કેટલું છે તે કોઠા નં. ૧૦માં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ખાનગી વ્યાપારી સેવાઓના સંદર્ભમાં અહીં સ્પષ્ટ વલણ દેખાતું નથી. પરંતુ આંકડા કંઈક અંશે એમ દર્શાવે છે કે વધારે દલિત વસ્તીવાળાં ગામોમાં ભેદભાવ વધારે છે.

(ગ) સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનો

રાજસ્થાનમાં સાર્વજનિક મિલકતોના ઉપયોગ વિશે વાત કરીએ તો પાણીનો સૌ પ્રથમ વિચાર આવે. રાજસ્થાનમાં પાણીની ભારે અછત છે અને એમાં જ ભેદભાવ સૌથી વધારે છે. એ એક કરુણતા છે. માત્ર ૩૦ ટકા સ્થળોએ જ સ્પષ્ટ ભેદભાવ નથી પ્રવર્તતો તે જોઈ શકાય છે. કોઠા નં. ૧૧માં તેનું ટકાવારી પ્રમાણ ચાર બાબતોના સંદર્ભમાં દર્શાવાયું છે. મારવાડમાં પીવાના પાણી માટે સૌથી વધુ ભેદભાવ છે તે જણાઈ આવે છે અને આ જ પ્રદેશમાં પાણીની સૌથી વધારે અછત પ્રવર્તે છે.

એ જ રીતે શેખાવતી પ્રદેશમાં સિંચાઈની સગવડમાં સૌથી વધુ ભેદભાવ પ્રવર્તે છે. તે અસ્પૃશ્યતાના વ્યવહાર પાછળ આર્થિક શોષણ કામ કરે છે તે દર્શાવે છે. તેની વિગતો કોઠા નં. ૧૨માં આપવામાં આવી છે. કોઠા નં. ૧૩માં મહત્તમ, લઘુત્તમ અને સરેરાશ દલિત વસ્તી ધરાવતાં ગામોમાં આ બાબતના ભેદભાવની સ્થિતિ દર્શાવાઈ છે. જો કે, ત્યાં

વલણ બહુ સ્પષ્ટ થતું નથી પણ વધારે દલિત વસ્તીવાળા ગામમાં વધારે ભેદભાવ જોવા મળે છે.

તારણ

એ સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં દલિતોની વસ્તી વધારે છે ત્યાં ભેદભાવ વધારે છે. આ પ્રવર્તમાન વલણ અંગે ઘણાં કારણો છે. નાનાં ગામોમાં આર્થિક દબાણને કારણે પણ એ હોઈ શકે. ૫૦૦ની વસ્તીવાળા ગામમાં કેટલાક લોકોને વસ્તુઓ નહિ વેચવાનું વલણ ધરાવવાનું કોઈને પોસાઈ શકે નહિ. અન્ય શક્યતા એ હોઈ શકે કે વધુ દલિત વસ્તીને કારણે દલિતો વધારે અભિવ્યક્તિ કરે છે. બિનદલિત લોકોના ભયના લીધે નાનાં ગામોમાં દલિતો ભેદભાવનો સ્વીકાર, કરતાં પણ ડરે એવું પણ બને છે. ભેદભાવને આપણે જરા જુદી રીતે જોઈએ.

તમામ પ્રકારના ભેદભાવને પ્રદેશવાર ટકાવારી પ્રમાણમાં કોઠા નં. ૧૪માં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આ કોઠા પરથી એમ સ્પષ્ટપણે જણાય છે કે કેટલાંક કામો અંગેનાં ધોરણોમાં સૌથી વધુ ભેદભાવ દેખાય છે, એ પછી સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનોનાં બીજા ક્રમે સૌથી વધુ ભેદભાવ દેખાય છે. જ્યારે અન્ય ક્ષેત્રોમાં દલિતો પ્રત્યેનો ભેદભાવ તુલનાત્મક રીતે ઓછી છે. આ ઘટના પાછળ ઘણાં કારણો હોઈ શકે:

(૧) બિનદલિતોને આર્થિક દબાણ: બિનદલિતો ખાનગી વ્યાપારી સંસ્થાઓના માલિક હોય છે ત્યારે તેમનું આર્થિક હિત તેમાં સામેલ હોય છે. સ્પષ્ટ છે કે તેઓ તેમનાં આર્થિક હિતોનું બલિદાન આપવા તૈયાર ના થાય. સાથે સાથે જેમાં આર્થિક હિતો સંકળાયેલાં ના હોય એવી પ્રવૃત્તિઓમાં ભેદભાવ રાખવામાં આવે છે. એ પ્રતીકાત્મક હોય છે એટલે અસ્પૃશ્યતા ત્યાં સૌથી વધારે છે. આ બિનદલિતોનો તકવાદી અભિગમ છે કે જે પવિત્રતાના સંદર્ભમાં પણ નજરે પડે છે.

(૨) સરકારી અંકુશ: સરકારી સંસ્થાઓ પર તેની સેવાઓના સંદર્ભમાં સૌથી વધુ અંકુશ છે. પછી ખાનગી સેવાઓની ઉપરનો અંકુશ આવે છે. કેટલીક પ્રવૃત્તિઓના સંદર્ભ એ સૌથી ઓછો છે.

(૩) દલિતોનું વલણ: સરકાર દ્વારા અંકુશિત સંસ્થાઓની સેવાઓ અથવા ખાનગી સેવાઓ દલિતોના જીવન માટે ખૂબ જ મહત્ત્વની છે. આ સંદર્ભમાં દલિતો પ્રત્યે રાખવામાં આવતું વલણ તેમને આર્થિક રીતે પોસાતું નથી. કેટલીક પ્રવૃત્તિઓના સંદર્ભમાં તો તે તેમના આત્મગૌરવ સાથે સંકળાયેલી બાબત બને છે. એ એક કારણ હોઈ શકે છે કે જેને લીધે દલિતોએ આ ભેદભાવમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

બનાસકાંઠા જિલ્લામાં દલિત અધિકાર સંદર્ભે પ્રશ્નો અને ચળવળો

અમદાવાદના 'બિહેવિયરલ સાયન્સ સેન્ટર'ના પ્રોજેક્ટ મેનેજર શ્રી દિનેશ પરમાર દ્વારા આ લેખ લખાયો છે. દલિતોનું ક્ષમતા વર્ધન કરવાના ક્ષેત્રે આ સંસ્થાએ બનાસકાંઠામાં કરેલાં કામોનો ચિતાર અને તેના અનુભવોની વિગતો આ લેખમાં આપવામાં આવ્યાં છે.

પ્રસ્તાવના

ભારત દેશમાં માનવીય અધિકારો અંગેની થતી ચર્ચાઓમાંથી દલિતોને બાકાત રાખી શકાય નહિ. માનવ અધિકારોના ક્ષેત્રે કામ કરતી ઘણી સંસ્થાઓ છે. માનવ અધિકારને ઓળખી તેની સાથે તેની પ્રક્રિયામાં સામેલ થઈ ચળવળ ચલાવવી તે સમયની તાતી જરૂરિયાત છે. બિહેવિયરલ સાયન્સ સેન્ટર એ એક એવી સ્વૈચ્છિક સંસ્થા છે કે જે સમાજના કચડાયેલા દલિત, આદિવાસી, પછાતો, શોષિતો સાથે સંગઠનના માધ્યમ દ્વારા સશક્તિકરણનું કામ કરે છે. સંસ્થા દ્વારા બનાસકાંઠા જિલ્લામાં ૧૯૯૪થી આદિવાસી સમાજ સાથે અને ૧૯૯૯થી દલિત સમાજ સાથે કાર્ય કરવાની શરૂઆત કરવામાં આવી.

આ લેખમાં આપણે બનાસકાંઠા જિલ્લામાં દલિતોના અધિકાર સંદર્ભે જે પ્રશ્નો છે તેને ઉકેલવાની જે ચળવળો થઈ રહી છે તેને સ્પર્શ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું. લેખ બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ ભાગમાં દલિત પ્રશ્નો, માનવીય અધિકાર, ભારતીય બંધારણે બક્ષેલ અધિકાર તથા કેટલાક બનાવોનો ઉલ્લેખ કરીશું જ્યારે બીજા ભાગમાં દલિત ચળવળના બનાસકાંઠા જિલ્લાનાં બે ઉદાહરણને વિસ્તૃત રીતે જોવાનો પ્રયત્ન કરીશું. સંસ્થા દ્વારા બનાસકાંઠા જિલ્લાના વાવ, થરાદ, ધાનેરા, વડગામ તથા પાલનપુરમાં શરૂઆતમાં સંગઠનાત્મક પ્રક્રિયા આરંભવામાં આવી કે જેમાં ઘણા અનુભવો થયા. અહીં દલિતોના માનવીય અધિકારો ઝૂંટવાઈ ગયા છે. તેથી સંગઠન પર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો. દલિત સ્ત્રીઓ સાથે અલગથી સંગઠન ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો, કેમ કે તેઓ આંતરિક અને બાહ્ય બંને જગ્યાએથી શોષણનો ભોગ બનેલી હતી.

માનવ અધિકારોની વૈશ્વિક ઘોષણા તથા ભારતીય બંધારણે બક્ષેલા માનવ અધિકારો

દલિતો પર થતાં લૂંટ, ખૂન, બળાત્કાર, છેડતી, ઘાતકી હુમલા,

મારપીટ, સામૂહિક બહિષ્કાર વગેરે સામાજિક અન્યાયના વિકરાળ સ્વરૂપો છે. સામાજિક અન્યાયો તેની હદ વટાવી દે છે, એટલે કે, અતિ બની જાય છે. તેને અત્યાચાર કહેવાય, જે અન્યાયની પરાકાષ્ટામાં પરિણમે છે. આ અન્યાયોને - અત્યાચારોને રાજકીય અને આર્થિક પરિબળો પણ ટેકો આપે છે. પોલિસ તથા સમગ્ર ન્યાયતંત્ર પણ જ્ઞાતિવાદથી ગ્રસ્ત હોવાને લીધે દલિતોને કોઈ જ ન્યાય મળતો નથી અને છતાં દલિતો અત્યાચાર કાયદાનો કે અન્ય કાયદાનો દુરુપયોગ કરે છે તેવી કાગારોળ મચાવાય છે પરંતુ હકીકતે ભારતીય બંધારણે જે માનવ અધિકારો આપ્યા છે તેમાંથી દલિતોને કેટલા મળ્યા છે તે પ્રશ્નાર્થ છે?

ભારતીય બંધારણે બક્ષેલા અધિકારો

- આજીવિકાનાં પૂરતાં સાધનો મેળવવાનો અધિકાર સુરક્ષિત રહેશે. (માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો - ૩૯ અ)
- ૧૪ વર્ષની ઉંમર સુધીનાં તમામ બાળકોને ૧૦ વર્ષ દરમ્યાન મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પૂરું પાડવામાં આવશે (માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો - ૪૫).
- અનુસૂચિત જાતિ, જનજાતિઓનાં શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને ખાસ કાળજીપૂર્વક ઉત્તેજન આપવામાં આવશે (માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો - ૪૬).
- શિક્ષણના અધિકારની ખાતરી માટે અસરકારક જોગવાઈઓ કરવી (માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો - ૪૧).
- ભૌતિક સંપત્તિ પરની માલિકી અને અંકુશની વહેંચણી કરવામાં આવે (માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો - ૩૯ બ).
- મિલકત અને ઉત્પાદનનાં સાંધનોનું કેન્દ્રીકરણ ન થવા પામે (માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો - ૩૯ ક).
- સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બંનેને સમાન કામ અને સમાન વેતન મળે તેની ખાતરી રાખશે (માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો - ૩૯ક).
- ખેતમજૂર, ઔદ્યોગિક મજૂર અને અન્ય મજૂરોને કામ, નિર્વાહનાં વેતનો, સારા જીવન ધોરણ અને આરામના સમયના પૂરા ઉપભોગની ખાતરીવાળા કામની પરિસ્થિતિ અને સામાજિક તેમ જ સાંસ્કૃતિક તકો મળે તે સુનિશ્ચિત કરશે (માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો કલમ - ૪૩).
- વેઠ (મહેનતાણાં) વિનાની સેવા કે બળજબરીપૂર્વકની કામની સોંપણી અને અન્ય સ્વરૂપોને પ્રતિબંધિત કરશે અને અધિકારોનો ભંગ સજાને પાત્ર રહેશે (મૂળભૂત અધિકાર કલમ - ૨૩).

- રાજ્ય કોઈ નાગરિક માટે માત્ર તેના ધર્મ, વંશ, જાતિ, જ્ઞાતિ કે જન્મના આધારે દુકાન, જાહેર રેસ્ટોરન્ટ કે મનોરંજનના સ્થળ, જાહેર જનતા માટે ખુલ્લા મુકાબેલા ફૂવા, તળાવ, નાહવાના ઘાટ, રસ્તા કે જાહેર સ્થળોના વપરાશમાં અડચણ, મુશ્કેલી કે શરતો ઊભી નહિ કરી શકે (ભારતીય બંધારણ કલમ - ૧૫-૨).
- અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરવામાં આવી છે અને તેનું આચરણ ગુનો બને છે (ભારતીય બંધારણ કલમ - ૧૭).
- વ્યક્તિનો જીવવાનો અધિકાર ઝૂંટવી શકાય નહીં (ભારતીય બંધારણ કલમ - ૨૧).
- રાજ્યને અનુસૂચિત જાતિઓ, જનજાતિઓ માટે ખાસ પ્રકારની ખાસ જોગવાઈઓ કરવાનો અધિકાર છે (ભારતીય મુળભૂત અધિકાર - કલમ - ૧૫-૪).
- મહિલા હોવાને લીધે જ દુકાનો, હોટલો, જાહેર ફૂવા, તળાવો, નાહવાના ઘાટ, રસ્તાઓ વગેરેમાં જવા-આવવા-ફરવા પર કોઈ બંધન ન હોવું જોઈએ (મૂળભૂત અધિકાર કલમ - ૧૫).
- રાજ્ય સરકારની કોઈ પણ કચેરીમાં માત્ર મહિલા હોવાને લીધે નોકરી મેળવવા-કરવામાં કોઈ ભેદભાવ થવો ન જોઈએ (મૂળભૂત અધિકાર કલમ - ૧૬).
- દરેક નાગરિકને સ્ત્રી અને પુરુષને એકસરખી રીતે કમાવા માટેનાં સાધનોના અધિકારની ખાતરી (માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો - કલમ ૩૯ એ).
- સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેનું આરોગ્ય જળવાઈ રહે તેની ખાતરી (માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોની કલમ - ૩૯ ઈ).
- નોકરી તેમ જ કામની જગ્યાએ માનવીય સગવડો પૂરી પાડવામાં આવે તેમ જ સુવાવડ વખતે આરામ મળે (માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો કલમ - ૪૨).
- મહિલાના માન-સન્માનનો ભંગ થાય તેવી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ રોકવી જોઈએ (મૂળભૂત અધિકારો કલમ - ૧૫એ).

વૈશ્વિક ઘોષણાપત્ર મુજબ મળેલા અધિકારો

- દરેકને ખોરાક, પોષણ, ઘર અને આરોગ્ય સંભાળ તેમ જ જરૂરી સામાજિક સેવાઓ સહિત પોતાના કુટુંબના આરોગ્ય માટે અને કલ્યાણ માટે પૂરતા નિર્વાહનો અધિકાર રહેશે (કલમ - ૨૫).
- ટેકનિકલ અને વ્યાવસાયિક શિક્ષણ સહિત ઓછામાં ઓછું પ્રાથમિક અને બુનિયાદી કક્ષાએ મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ મેળવવાનો દરેકને હક રહેશે. ધંધાકીય અને ઉચ્ચ શિક્ષણ સામાન્ય રીતે પ્રાપ્ય બનાવવામાં આવશે અને બધા જ આ શિક્ષણ સુધી સમાન રીતે પહોંચી શકશે (માનવ અધિકારોની વૈશ્વિક ઘોષણા કલમ - ૨૬ અને આર્થિક સામાજિક તથા સાંસ્કૃતિક અધિકારોના આંતરરાષ્ટ્રીય કરાર કલમ - ૧૩).

- દરેક કામનો, રોજગારીની મુક્ત પસંદગીનો, કામની ન્યાયી અને અનુકૂળ પરિસ્થિતિનો, બેરોજગારી સામે રક્ષણનો અધિકાર રહેશે. (માનવ અધિકારોની વૈશ્વિક ઘોષણા કલમ - ૨૩ તથા આર્થિક સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારો અંગેના આંતરરાષ્ટ્રીય કરાર ૬, ૭).
- કોઈને ગુલામ કે વેઠિયા રાખવામાં આવશે નહીં (માનવ અધિકારોની વૈશ્વિક ઘોષણા કલમ - ૪).
- દરેકને પોતાની સંપત્તિ વ્યક્તિગત રીતે અને બીજાના સહયોગમાં ધરાવવાનો હક રહેશે. કોઈને એકપક્ષીય રીતે તેની મિલકતથી વંચિત રાખવામાં નહીં આવે (માનવ અધિકારોની વૈશ્વિક ઘોષણા કલમ - ૧૭).
- દરેકને પોતાના જીવન, સલામતી તથા સ્વતંત્રતાનો અધિકાર છે (કલમ - ૩).
- કોઈ પણ ભેદભાવ સિવાય કાયદા સમક્ષ બધા સરખા છે તથા કાયદાનું સરખું રક્ષણ મેળવવાના હકદાર છે (કલમ - ૭).
- રાજ્યો વંશીય ભેદભાવને વખોડી કાઢે છે અને વિલંબ દાખવ્યા વગર સંપૂર્ણપણે તેને નામશેષ કરે (વંશીય ભેદભાવની નાબૂદી અંગેનો આંતરરાષ્ટ્રીય કરાર, કલમ - ૧).

આપણે ઉપરોક્ત ભારતીય બંધારણે બક્ષેલ અધિકારો તથા માનવ અધિકારોની વૈશ્વિક ઘોષણાની કેટલીક કલમો જોઈએ તે દલિતોના સંદર્ભે અને ખાસ કરીને બનાસકાંઠા જિલ્લાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈએ તો તમામ માનવ અધિકારોનું સરેઆમ ઉલ્લંઘન થઈ રહ્યું છે. ભેદભાવો તો કાયમીની રૂઢિ બની ગયા છે. તેવા ભેદભાવોમાં જાહેર સ્થળોએ પાણી તથી ચાના ગ્લાસ અલગ રાખવા, મધ્યાહ્ન ભોજનમાં દલિત બાળકોને અલગ બેસાડવાં, રહેવાની જમીનો તથા ખેતીની જમીનો ઝૂંટવી લેવી, પૂનમ, બીજ કે અમાવસ્યાના દિવસે દલિતોને દૂધ-છાશ નહીં આપવા, વાળ કાપવા નહીં, માથે મેલું ઉપાડવાની પ્રથા, જમીનમાં હાળી રહેવાની પ્રથા આજે પણ જૂના અને નવા સ્વરૂપમાં જીવંત છે. પરંતુ દલિત સ્ત્રીઓની છેડતી અને બળાત્કાર કરતી વખતે અસ્પૃશ્યતા નડતી નથી.

આવી પરિસ્થિતિમાં સંસ્થા દ્વારા સંગઠન શક્તિ અને જાગૃતિના કામથી આજે દલિતોના હજારો વર્ષોથી છિન્નવાયેલા માનવીય અધિકારો પ્રત્યે દલિતો જાગૃત થાય છે અને માનવીય હક માંગતા થાય છે, ત્યારે દલિતો ઉપર અત્યાચાર થાય છે. અને અત્યાચારના ડર વડે દલિતોને માનવીય હક માંગતા બંધ કરી દેવાનું ષડયંત્ર રચાય છે. બનાસકાંઠા જિલ્લામાં પોલિસ દફતરે નોંધાયેલા દલિતો પરના અત્યાચારો અહીં આપેલા આંકડા દર્શાવે છે:

બનાસકાંઠા જિલ્લામાં દલિતો પરના અત્યાચારની મુખ્ય ઘટનાઓ

(૧) મોરીખા ગામમાં બે દલિતોનાં ખૂન

બનાસકાંઠા જિલ્લાના વાવ તાલુકાના મોરીખા ગામમાં બે દલિતોના બે વર્ષમાં ખૂન માથાભારે બિનદલિતો દ્વારા કરવામાં આવ્યાં છે. ભીમાભાઈ રાઠોડ નામના દલિત યુવાનના ખૂનને આત્મહત્યામાં ખપાવી દીધેલ છે. બીજા વાલ્મિકી ભાઈ ઈસાભાઈ છતરાભાઈનું પણ બેરહેમીથી ખૂન કરી તેને આત્મહત્યામાં ખપાવી દીધેલ છે. મરનાર ઈસાભાઈના પિતા છતરાભાઈ અને કુટુંબીજનોએ બે વર્ષથી હિજરત કરીને કલેક્ટર કચેરીએ બેઠા બેઠા સરકાર આગળ ન્યાયની યાતના કરી છતાં સરકાર તરફથી કોઈ ન્યાય મળ્યો નહીં, જેથી લડત ચલાવવી પડી.

(૨) ગરામડી ગામના દલિત પર અત્યાચાર

વાવ તાલુકાના ગરામડી ગામમાં એક દલિતનું ઘર પાડીને ત્યાં મંદિર બનાવવા માટે ગામના તમામ બિનદલિતોએ ભેગા થઈને ઢોલ પીટ્યો હતો અને દલિતનું ઘર પાડી નાખતાં આ દલિત કુટુંબ નાસીને પાલનપુર કલેક્ટર કચેરી આગળ હિજરત કરીને ગયું હતું. આ કેસમાં દલિત કર્મશીલો અને જિલ્લા પછાત વર્ગ કલ્યાણ અધિકારીની સક્રિય ભૂમિકાથી દલિત કુટુંબની ગામમાં પાછી વ્યવસ્થા થઈ છે.

(૩) વાસડા ગામે ફૂલાભાઈના કુટુંબ પર ખૂની હુમલો

ધાનેરા તાલુકાના વાસડા ગામમાં ગામ લોકો મોટી સંખ્યામાં સરકારી જમીનો દબાવી ખેતી કરે છે. છતાં ફૂલાભાઈ નામના દલિતના કુટુંબ ઉપર દબાણ હટાવવાના બહાના તળે મામલતદાર અને પી.એસ.આઈ.ની હાજરીમાં જાગીરદાર બ્રાહ્મણોએ ઘાતકી હથિયારોથી હુમલો કર્યો, ફૂલાભાઈનાં કુટુંબીજનો ગંભીર રીતે ઘાયલ થયાં અને માંડ માંડ બચી ગયાં હતાં. ફૂલાભાઈનાં ભાભીને પેટુનો માર લાગતાં તે દર્દના કારણે પાછળથી મૃત્યુ થયું હતું. હાલમાં આ દલિત કુટુંબ ગામ છોડી ભટકતું ફરે છે.

(૪) મિયાલ ગામમાં અત્યાચાર

થરાદ તાલુકાના મિયાલ ગામે જમીન પડાવી લેવા માટે ખૂનમભાઈ અને કુટુંબીજનો ઉપર પટેલો અને રબારીઓએ ખૂની હુમલો કરીને અર્ધજીવિત અવસ્થામાં ફેંકી દીધા હતા. આ કેસમાં પોલિસ દ્વારા ભીનું સંકેલવાના ઘણા પ્રયત્નો થયા હતા પણ બનાસકાંઠા જિલ્લા દલિત સંગઠનના પ્રયાસોથી અત્યાચાર વિરોધી ધારા હેઠળ કેસ નોંધાયો હતો.

(૫) ભડથના દલિતનું ખૂન

ડીસા તાલુકાના ભડથ ગામે ગામલોકોએ જ એક દલિતનું ખૂન કર્યું. આ કુટુંબ હિજરત કરી પાલનપુર કલેક્ટર કચેરીએ આઠ મહિના સુધી બેઠા હતા. અને ન્યાય માટે ઘણા દલિત આગેવાનોએ મહેનત કરી છતાં તેમને માત્ર રહેવા માટેની જમીન આપી છે. ખૂની લોકોને કોઈ સજા થઈ નથી.

(૬) ધાનેરા ચૂંટણી એજન્ટ પર ખોટો કેસ

ધાનેરા તાલુકાના રામપુરા ગામે ચૂંટણીમાં એજન્ટ રહેનાર દલિતને માર મારી તેના પર ખોટી ફરિયાદ કરીને દલિતને લોકઅપ કર્યો

હતો અને તેનો કેસ લીધો ન હતો.

(૭) ઘાણધાના દલિત વકીલનું ખૂન

પાલનપુર તાલુકાના ઘાણધા ગામે દલિત સમાજના જાણીતી અને વરિષ્ઠ વકીલ હીરાભાઈ વારેચાનું આયોજનબદ્ધ રીતે ખૂન કરીને આ કેસને આત્મહત્યામાં ખપાવી દીધો છે. કેસ બી સમરીમાં કાઢી નાખવામાં આવ્યો છે.

(૮) પેડાગડા ગામમાં રહેઠાણની જમીન બાબતે હુમલો

પાલનપુર તાલુકાના પેડાગડા ગામે દલિતોની રહેઠાણની જમીન સહિયારી હતી. તેની ઉપર ગઢવીઓએ દબાણ કરેલું હતું. તે અંગે તેમની સાથે દબાણ ખુલ્લું કરાવવાનું કહેવા જતાં આયોજિત રીતે રાત્રે અંધારામાં સામૂહિક હુમલો કરી પાંચ દલિતોને ઘાયલ કરવામાં આવ્યા.

(૯) વિરુણા ગામે દલિત ભાઈનું ખૂન

ડીસા તાલુકાના વિરુણા ગામમાં દલિત મૂળાભાઈ રબારીને ત્યાં સાથી તરીકે રહેતા હતા. તેમને કામકાજને લગતી થયેલી બોલાચાલીમાં મૂળાભાઈને ગળે ફાંસો આપીને ખૂન કરવામાં આવ્યું.

(૧૦) સોડાપુર ગામની દલિત બહેન ઉપર બળાત્કારની કોશિષ

દાંતીવાડા તાલુકાના સોડાપુર ગામની દલિત બહેન જમના ઉપર ગામના માથાભારે પટેલ કોમના ઈસમો દ્વારા નવરાત્રિના આઠમા નોરતે એકલતાનો લાભ લઈ બળાત્કારની કોશિષ થઈ, જે ઈસમો હાલ જેલમાં છે.

(૧૧) દલિત યુવાનનું શંકાસ્પદ મૃત્યુ

પાલનપુર તાલુકાના ઘાણધા ગામના રમેશભાઈ નામના દલિત યુવાન ટેક્ષી ચલાવીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હતા. તેમની બહેનને ગૌસ્વામીએ ભગાડી જતાં તકરાર થયેલી અને ત્યારથી અવાર-નવાર રમેશને મારી નાખવાની ધમકી મળતી હતી, ત્યાર પછી રમેશની લાશ શંકાસ્પદ હાલતમાં પ્રાથમિક શાળાના પાછળના ભાગેથી મળી હતી.

(૧૨) સપ્રેડા ગામની વાદી જ્ઞાતિની બહેન ઉપર બળાત્કાર

વાવ તાલુકાના સપ્રેડા ગામની વાદી (તુરી) કોમની દલિત બહેન ઉપર ગામનાં માથાભારે તત્વો દ્વારા બળાત્કાર ગુજારવામાં આવ્યો. દરબાર કોમના ઈસમ જેલમાં છે.

(૧૩) શેરા ગામમાં દલિતોના સ્મશાનનો પ્રશ્ન

ધાનેરા તાલુકાના શેરા ગામની પડતર જમીનનું સાધન સંપન્ન લોકો દબાણ કરી ખેતી કરે છે. દલિતો જે જમીનનો સ્મશાન તરીકે ઉપયોગ કરે છે તે જમીન પણ રબારી સમાજના એક વ્યક્તિએ દબાવી દીધી અને તેવા જ સમયમાં ધીરાભાઈ નામના વયોવૃદ્ધ દલિતનું કુદરતી રીતે મૃત્યુ થતાં તેમને હિન્દુ વિધિ મુજબ દફનાવવામાં આવ્યાં, બીજા દિવસે બિનદલિતોએ કફન તથા ઉપર મૂકવામાં આવતાં વાસણો સળગાવી કબર ઉપર હળ ફેરવ્યું. આમ, દલિતોને જીવતાં તો હેરાન કરવામાં આવે જ છે પણ મૃત્યુ પછી પણ આ રીતે અપમાનિત થવું પડે છે.

અત્યાચારના પ્રકારો	૧૯૯૫	૧૯૯૬	૧૯૯૭	૧૯૯૮	૧૯૯૯	૨૦૦૦	૨૦૦૧
ખૂન	૩	૨	૩	૧	૩	૧	૧
ખૂનની કોશિષ	૧	-	૨	૧	૧	૭	૧
મહાવ્યથા	૩	૮	૮	૧૩	૩	-	-
બળાત્કાર	૨	-	૨	૨	૧	૧	૧
જાલિત બગાડ	૨	૨	૩	-	-	૧	૨
અન્ય અત્યાચારો	૧૨૭	૧૪૦	૧૫૭	૧૨૫	૧૦૫	૮૬	૬૧
કુલ	૧૩૮	૧૫૨	૧૭૫	૧૪૨	૧૧૩	૯૬	૬૬

સાત વર્ષમાં પોલિસ દફતરે જે અત્યાચારો નોંધાયા છે જે સિવાયના ઘણા એવા બનાવો છે જે પોલિસ સુધી પહોંચતા પણ નથી અને હંમેશના દમન તથા ગામમાં જ દલિતોએ રહેવાનું છે તેવું આશ્વાસન મેળવી પોતાના અધિકાર મેળવી શકતા નથી. છેલ્લાં બે વર્ષ દરમ્યાન જે બનાવો બન્યા છે તેના ઉપર થોડી નજર નાખીએ.

સંસ્થાની વ્યૂહરચના

દલિતોના પ્રશ્નો ઉપાડવા સંસ્થાએ બનાસકાંઠા જિલ્લાના દલિતોનું સંગઠન બનાવવાનું નક્કી કર્યું. ચળવળમાં ભાઈઓ અને બહેનોની સરખી ભાગીદારી હોવી જોઈએ તો જ ચળવળ યોગ્ય દિશા પકડી શકે તેવું સંસ્થા દૃઢપણે માનતી હોવાથી જિલ્લા સ્તરના દલિત સંગઠનમાં તમામને સાંકળવામાં આવ્યાં. હાલની જિલ્લા સ્તરના સંગઠનની સ્થિતિ નીચે મુજબ છે:

ક્રમ તાલુકા સંગઠનનું નામ	સભ્ય સંખ્યા	કુલ ભંડોળ રૂ.
૧ વાવ તાલુકા દલિત સંગઠન	૨૮૫	૩,૧૩૫
૨ થરાદ તાલુકા દલિત સંગઠન	૫૧૫	૫,૬૬૫
૩ ધાનેરા તાલુકા દલિત સંગઠન	૩૭૮	૪,૧૫૮
૪ વડગામ તાલુકા દલિત સંગઠન	૮૫૦	૯,૩૫૦
૫ પાલનપુર તાલુકા દલિત સંગઠન	૩૮૭	૪,૨૫૭
કુલ	૨,૪૧૫	૨૬,૫૬૫

જિલ્લા કક્ષાના સંગઠન દ્વારા દલિત પ્રશ્નોને દલિત ચળવળનું સ્વરૂપ મળે તે સાથે દલિત બહેનો પણ સક્ષમ બને અને તેમની પોતાની માલિકી, અંકુશ તથા સત્તા મેળવે તે હેતુથી દરેક તાલુકામાં દલિત બહેનોની તાલુકા સ્તરે બચત અને ધિરાણ મંડળીઓ ઊભી કરવામાં આવી. બચત અને ધિરાણના માધ્યમ દ્વારા બહેનો પોતાના પ્રશ્નો ચર્ચતા થાય, ઉકેલ મેળવતા થાય તથા દલિત ચળવળમાં સહભાગી

બની ચળવળ ચલાવી શકે તે મુખ્ય બાબત છે. હાલમાં દરેક તાલુકા મંડળીની સ્થિતિ નીચે મુજબ છે:

ક્રમ બચત ધિરાણ મંડળીનું નામ	સંકળાયેલાં ગામો	સભ્ય સંખ્યા	કુલ ભંડોળ રૂ.
૧ વાવ વિભાગ દલિત મહિલા બચત ધિરાણ સહકારી મંડળી	૪૦	૫૮૦	૭૪,૦૮૦
૨ થરાદ વિભાગ દલિત મહિલા બચત ધિરાણ સહકારી મંડળી	૪૨	૩૪૦	૬૨,૭૩૫
૩ ધાનેરા વિભાગ દલિત મહિલા બચત ધિરાણ સહકારી મંડળી	૪૦	૨૩૨	૨૩,૪૩૨
૪ પાલનપુર વિભાગ દલિત મહિલા બચત ધિરાણ સહકારી મંડળી	૪૦	૪૪૪	૯૪,૮૪૪
૫ વડગામ વિભાગ દલિત મહિલા બચત ધિરાણ સહકારી મંડળી	૫૫	૧,૦૦૦	૩,૭૬,૦૦૦
કુલ	૨૧૭	૨,૫૯૬	૬,૩૧,૦૯૧

સંગઠનની પ્રક્રિયાથી દલિતોમાં સભાનતા વધી કે જેના કારણે જિલ્લામાં દલિતોનો કોઈ પ્રશ્ન બને તો તે પ્રશ્ન સંગઠન પાસે આવવા લાગ્યા. સંગઠન તેની પડખે ઊભું રહી દલિત ચળવળ દ્વારા ન્યાય અપાવે છે. આ ચળવળમાં ઘણી અડચણો આવતી હોવા છતાં નવું જાણી, શીખીને વ્યૂહરચનાઓ અપનાવવામાં આવે છે. અહીં આપણે ચળવળના કિસ્સા ઝીણવટભર જોઈશું.

છતરાભાઈ વાલ્મિકીના પુત્રનો ખૂન કેસ અને તેમાં થયેલી દલિત ચળવળ

બનાસકાંઠા જિલ્લાના વાવ તાલુકાના મોરીખા ગામના છતરાભાઈ વાલ્મિકી પુત્ર ઈસાનું તા.૧૨.૫.૨૦૦૦ના રોજ માથાભારે તત્વો દ્વારા ખૂન કરવામાં આવ્યું. ઈસાની ઉંમર સોળ વર્ષની હતી. તેને ફોસલાવી બજાર (થરાદ) ખાતે ફરવાના બહાને તેના મિત્ર ઈસા પીરા મુસલમાન સાથે લઈ જવામાં આવ્યો હતો. ત્રણ દિવસ પછી ઈસાની લાશ ગામના ક્રિકેટ મેદાનને અડી આવેલ વરખડી ઉપર લટકાવેલી દશામાં પોલિસે છતરાભાઈને બતાવી હતી. ગામના સરપંચ ખેમા ચૌધરી આગળ છતરાભાઈએ તેમનો પુત્ર ખોવાયો તે દિવસથી ફરિયાદ કરવાની વાત કરેલી પરંતુ સરપંચે ફરિયાદ કરવા દીધી ન હતી. પોલિસને લાશ અંગે જાણ સરપંચને કરીને બોલાવી હતી. સરપંચની અવગણના કરીને પોલિસમાં ફરિયાદ કરવા ગયેલા પરંતુ પોલિસે માત્ર મૌખિક વાત સાંભળી હતી. છતરાભાઈ અને ખેમા ચૌધરીનું ઘર બાજુ-બાજુમાં ગામના મુખ્ય માર્ગ ઉપર આવેલું છે. છતરાભાઈના ઘરની આજુબાજુ ઘણી જમીન છે. જે છતરાભાઈના કબજામાં હોવાથી છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી આ જમીન લેવાનો ઝઘડો ખેમા ચૌધરી સાથે ચાલતો હતો. સરપંચ ઉપર કોઈને શક ના જાય તે માટે ઈસાના મિત્ર ઈસા પીરા મુસલમાનનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

ન્યાય મેળવવાની કોશિષ અને દલિત સંગઠનની કેસમાં સંડોવણી છતરાભાઈએ સ્થાનિક પોલિસ તથા સ્થાનિક આગેવાનોમાં ઘણી રજૂઆતો લેખિત તથા મૌખિક રીતે કરી. વાવ તથા થરાદ ખાતેના આંટા મારવા છતાં તેમને એફ.આઈ.આર.માં લખાવેલા તહોમતદારોની ઘરપકડ થઈ નહીં, ત્રણ મહિના સુધી તેમની ઘણી કોશિષો હોવા છતાં તેમને ન્યાય મળ્યો નહિ. ઊલટાનું, સરપંચ દ્વારા તેમના પર દારૂના ત્રણ ખોટા કેસ કરવામાં આવ્યા. આથી હારી-કંટાળીને તેઓ કલેક્ટર કચેરી પાલનપુર ખાતે પોતાના કુટુંબ તથા બકરીઓ સાથે હિજરત કરી બેઠા.

તે પછી તેમણે જિલ્લાના સ્થાનિક દલિત આગેવાનો સાથે મળી ન્યાય મેળવવા ગૃહ મંત્રી, મુખ્ય મંત્રી, સમાજ કલ્યાણ મંત્રી કલેક્ટર વગેરેને મૌખિક તથા આવેદનપત્રો આપી રજૂઆત કરી. આ પ્રક્રિયાને પણ સવા વર્ષ થવા છતાં કોઈ જ ન્યાય મળ્યો નહીં. તેમણે છેવટે બનાસકાંઠા જિલ્લા દલિત સંગઠનમાં લેખિત તથા મૌખિક રીતે ન્યાય અપાવવાની રજૂઆત કરી. આમ તો આ બનાવ બન્યાના ત્રીજા દિવસે છતરાભાઈના ઘેર મોરીખા ખાતે દલિત સંગઠનના કાર્યકરો ગયેલ, પરંતુ દરેક કિસ્સામાં બને છે તેમ પહેલાં લોકો પરંપરાગત નેતાગીરીમાં વિશ્વાસ મૂકતા હોય છે. તેમ છતરાભાઈએ સંગઠનની આ નવી નેતાગીરીમાં વિશ્વાસ મૂક્યો નહીં. સંગઠન પાસે આ કેસ આવવાથી તેમની આ લડતમાં સહભાગી થવા તથા ન્યાય અપાવવા માટે છતરાભાઈની મક્કમતા પણ ચકાસવામાં આવી. ત્યાર બાદ સંગઠન દ્વારા તમામ જગ્યાએ આવેદન પત્રો આપવામાં આવ્યા તથા રૂબરૂ મુલાકાતો કરવામાં આવી. તે ઉપરાંત આખા કેસનો ઝીણવટપૂર્વક અભ્યાસ કરી માનવ અધિકાર પંચને પણ રજૂઆત કરવામાં આવી.

ન્યાય મેળવવાની તરકીબો

- (૧) વાલ્મિકી સમાજ અને તે સિવાયના દલિત સમાજના બીજા આગેવાનો સાથે પાંચ મીટિંગ કરી કેસ હાઈ કોર્ટમાં લડવાની ચર્ચા - વિચારણા કરવામાં આવી.
- (૨) સમગ્ર ગુજરાતમાંથી પોસ્ટ કાર્ડ લખીને ન્યાયિક અભિયાન ચલાવવા નાની પત્રિકા છપાવીને ૧૪મી એપ્રિલે અમદાવાદ સારંગપુર ખાતે દલિત આગેવાનો, કર્મશીલો અને સંગઠનોને પહોંચાડવામાં આવી.
- (૩) સંગઠન દ્વારા સરકારના ગૃહ ખાતા, મુખ્ય મંત્રીને આવેદનપત્રો આપવામાં આવ્યાં તથા માનવ અધિકાર પંચ દિલ્લીને તેની નકલ મોકલવામાં આવી.
- (૪) ગુજરાતનાં તમામ દલિત સામયિકો અને સાપ્તાહિકોમાં અખબારી

નિવેદનો આપી ન્યાયની અપીલ કરી.

- (૫) બનાસકાંઠા જિલ્લાનાં સ્થાનિક અખબારોમાં અવાર-નવાર નિવેદનો આપીને કેસને પ્રકાશમાં લાવવાની કોશિષ કરી.
- (૬) સ્ટાર ટી.વી., આલ્ફા ટી.વી. અને એ.એન.આઈ. જેવાં વીજાણું માધ્યમો દ્વારા કેસને વિશ્વ સ્તરે પ્રસિદ્ધિ અપાવી.
- (૭) ગુજરાતના દલિત કર્મશીલો સાથે ઘણી મીટિંગો કરી તથા વાલ્મિકી સમાજ સાથે તથા અન્ય દલિત સમાજની જ્ઞાતિઓ સાથે મીટિંગો કરી દલિતોમાં અત્યાચારો અંગે જાગૃતિ ફેલાવવાનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢ્યો.

દલિત અત્યાચાર જાગૃતિ જ્યોતયાત્રા

છતરાભાઈના કેસ તથા દલિતો ઉપર થતા અત્યાચાર અંગે જાગૃતિ લાવવા અને પોલિસ, ન્યાય તંત્ર તેમ જ રાજકીય પરિબલોની ભૂમિકા અંગે જાગૃતિ લાવવાના હેતુથી જાગૃતિ જ્યોતયાત્રાનું આયોજન

‘દલિત અત્યાચાર જાગૃતિ જ્યોતયાત્રા’ કુલ ૮૮ ગામોમાં ફરીને થરાદ ખાતે ફેરવાયેલી સભામાં દલિત આગેવાનો ઉપરાંત શ્રી ઈન્દુકુમાર જાની દષ્ટિમાન થાય છે.

કર્ચુ. બનાસકાંઠા દલિત સંગઠનના પાંચ તાલુકાઓમાંથી દલિતોની દરેક જ્ઞાતિના પ્રતિનિધિઓ મોટી સંખ્યામાં હાજર રહ્યા. ઉપરાંત દલિત કર્મશીલો પણ હાજર રહ્યા. બનાસકાંઠાના પાંચ તાલુકામાંથી ૮૮ ગામડાંઓમાં આ જ્યોતયાત્રા લઈ ફેરવાનું આયોજન કર્યું. ખાસ કરીને જે ગામમાં દલિતો પર અત્યાચાર થયો હોય, દલિતોની વસ્તી વધુ હોય તે ગામના લોકો આ જ્યોતયાત્રાના સ્વાગત અને અન્ય વ્યવસ્થા કરવાની તૈયારી બતાવતા હોય તે ગામોમાં જ આ જ્યોતયાત્રાનો રૂટ નક્કી કરવામાં આવ્યો.

તારીખ ૧૦-૬-૨૦૦૧થી તારીખ ૧૮-૬-૨૦૦૧ના દસ દિવસના સમયગાળામાં એક દિવસમાં દસ ગામડાંમાં આ જ્યોતયાત્રા ફરે એ રીતે દસ દિવસનાં ૮૮ ગામડાંનો માર્ગ નક્કી થયો. આ જ્યોતયાત્રાનો એક એ હેતુ પણ હતો કે દલિતોની તમામ જ્ઞાતિઓ અસ્પૃશ્યતા અને અત્યાચારનો ભોગ બનેલી છે. તેથી એક બને અને સંગઠન દ્વારા ન્યાયની લડતમાં સહભાગી બને, દલિતો મોટી સંખ્યામાં સંગઠનમાં જોડાય અને સંગઠન શક્તિ મજબૂત બનાવી પોતાના અધિકારો મેળવવા સક્ષમ બને એ જરૂરી હતું.

યાત્રાની શરૂઆત અને પદ્ધતિઓ

આ જ્યોતયાત્રાની આગલી રાત્રે બી.ડી.એસ.ના કાર્યકરો, પ્રતિનિધિઓ, સ્વયંસેવકો અને સંચાલકો અશોકગઢ પહોંચી ગયા હતા. રાત્રે ભીમરથ શણગારવાની અને જ્યોતયાત્રાની અન્ય તૈયારી કરતા હતા ત્યારે જ પ્રયંડ વાવાઝોડું અને વરસાદ ચાલુ થયો હતો. વીજળી પણ ન હતી, છતાં આખી રાત બધાએ સાથે મળી આ તૈયારી કરી હતી. એક ટ્રક, માર્શલ જીપ, એક સાદી જીપ અને પાંચ મોટર સાયકલો રાખવામાં આવ્યાં હતાં. જીપ આગળ ડૉ. બાબા સાહેબનો પૂર્ણ કદનો ફોટો રાખવામાં આવ્યો હતો અને ટ્રકની બન્ને બાજુએ સંસ્થાકીય પ્રવૃત્તિની માહિતીનાં મોટાં બેનરો લગાડી ટ્રકને 'ભીમરથ' નામ આપવામાં આવ્યું હતું.

આ જીપમાં દલિત સમાજને લગતી પત્રિકાઓ, પોસ્ટરો, સાપ્તાહિકો, સામયિકો, સરકારી યોજનાઓનાં ચોપાનિયાં વગેરે દરેક ગામોમાં આપવામાં આવતાં હતાં. જ્યોત હંમેશાં પ્રગટાવેલી જ રખાતી, અને જ્યોત જે ગામમાં જાય તે ગામના લોકો ફૂલહારથી સ્વાગત કરતા અને જ્યોતમાં ઘી હોમતા હતા. વરસાદ, બફારો અને ગરમીમાં પણ દરેક ગામના લોકો ઉત્સાહથી મોટી સંખ્યામાં ઢોલ, નગારા, બેન્ડવાજા વગાડીને જ્યોતનું સ્વાગત કરતા, ચા-પાણી જમવાની વ્યવસ્થા સામૂહિક રીતે કરવામાં આવતી. એક ગામથી આગળના ગામ સુધી જ્યોત મૂકવા ગામના લોકો આવતા હતા. ૧૫૦ દલિત ભાઈ-બહેનોએ દસ દિવસ સુધી જ્યોતયાત્રામાં સાથ-સહકાર અને હાજરી આપ્યાં હતાં.

યાત્રામાંની પ્રક્રિયાઓ અને ગામોમાં દલિતોની સ્થિતિ

આ જ્યોતયાત્રા દલિતવાસમાં સભાના સ્વરૂપમાં ફેરવાયા અને તેમાં જ્યોતયાત્રાના અગ્રણીઓ તેમ જ ગામના આગેવાનો પ્રાસંગિક પ્રવચનો કરતા. પ્રવચનોમાં દલિતો પર થતા અત્યાચારો, પોલિસ અને ન્યાયતંત્રની ભૂમિકા, અત્યાચાર વિરોધી કાયદાની જોગવાઈઓને નબળી કરવાની સત્તાધીશોની તરફીઓ વગેરેનો પર્દાફાશ કરવામાં આવતો. દલિતોની સમસ્યાઓ અને દલિત નેતાઓ-કર્મચારીઓની નિષ્ક્રિયતાની પણ ચર્ચા થતી.

છેલ્લે ગામના દલિતોના પ્રશ્નોની ચર્ચા થતી. આ ચર્ચાઓ દ્વારા જાણવા મળ્યું કે બનાસકાંઠાનાં ગામડાંઓમાં જાહેર અને ખાનગી બન્ને ક્ષેત્રમાં અસ્પૃશ્યતાનો વ્યવહાર જોવા મળે છે. દરેક ગામમાં છતરાભાઈના પુત્રની હત્યા અને સરકારની નિષ્ક્રિયતા અંગે પણ ચર્ચા થતી. છતરાભાઈને ન્યાય અપાવવા લડતમાં સહકાર આપવાની હાકલ કરાતી હતી.

બસ સ્ટેશન પર દલિતો માટે ચાના કપ અલગ રખાય છે, ગલ્લા પર દલિતના વાળ કાપવામાં આવતા નથી, દલિતોની ખેતીની, સ્મશાનની અને ઘરની જમીનો સવણી પડાવી લે છે. દલિતોનાં ખૂન કરી તેને આત્મહત્યામાં ખપાવી દેવામાં આવે છે, દલિતો માટે અલગ મંદિરો છે, સરકારી યોજનામાં ભ્રષ્ટાચાર વધુ છે, દલિતોની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો રાજ્યતંત્ર તરફથી મળતી નથી વગેરે પ્રકારના અત્યાચારો રોજબરોજની ઘટના બની ગઈ છે.

ઘણાં ગામોમાં દલિતો વરઘોડા, બેન્ડવાજા સાથે લગ્ન કરી શકતા નથી, માથે ફાળિયું બાંધ્યા વગર ગામમાં જઈ શકતા નથી. રેવન્યુ રેકર્ડ ઉપર જમીન દલિતોના નામે હોય, મહેસૂલ ભરતા હોય છતાં તેમાં ખેતી સવણી કરે છે. સરકારી રાહત કામોમાં અને ટેન્કરના પાણીની વહેંચણીમાં પણ દલિતોને અન્યાય થાય છે વગેરે અનેક પ્રશ્નો જોવા મળ્યા હતા. જ્યોતયાત્રામાં લોકોનો પ્રતિભાવ અલગ અલગ તાલુકાઓમાં અલગ અલગ રહ્યો હતો, વડગામ તાલુકાનાં ગામડાંઓમાં દલિતોએ ભારે ઉત્સાહથી મોટી સંખ્યામાં હાજરી આપી જ્યોતયાત્રામાં સાથ આપ્યો હતો, પાલનપુર તાલુકામાં કાણોદર, ચડોતર તથા ઘાણધા સિવાયનાં ગામોમાં વડગામ જેવી સફળતા મળી નહીં.

વળી જે જે ગામડાંઓમાં દલિતોના રાજકીય આગેવાનો હતા તે ગામડાંઓમાં લોકોનો ખાસ સહકાર મળ્યો નહોતો. ધાનેરા તાલુકામાં પછાતપણું અને નિરક્ષરતા વધુ હોવાથી દલિતોએ ખૂબ ઉત્સાહથી રાજસ્થાની સંસ્કૃતિ મુજબ ગાગર બેડિયામાં ઝાડનાં પત્તાં, ફૂલ-ગુલાબ વગેરેથી જ્યોતયાત્રાનું સામૈયું કર્યું હતું. થરાદમાં મધ્યમ પ્રતિસાદ અને વાવ તાલુકામાં સારો પ્રતિસાદ મળ્યો હતો. દલિત અત્યાચાર જ્યોતયાત્રા જે ગામડાંઓમાં જાય તે સમગ્ર પ્રસંગોનું વિડિયો શૂટિંગ કરવામાં આવ્યું અને અને ફોટોગ્રાફી પણ કરાઈ.

ગામોમાં દલિતોના જે પ્રશ્નો હોય તેનું દસ્તાવેજીકરણ લેખિત અને વિડિયો શૂટિંગ દ્વારા કરવામાં આવ્યું. તેમાં મુખ્ય શેરા, વેડયા, મોરીખા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સમગ્ર જ્યોતયાત્રામાં પોલિસ બંદોબસ્ત ન હોવા છતાં કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવીને સુલોહ-

શાંતિથી ઉત્સાહનું વાતાવરણ જાળવી રખાયું હતું. ધાનેરા તાલુકાના નાનુડા ગામે માથાભારે ગઢવીઓ દ્વારા દારૂ પીને જ્યોતયાત્રા પર આક્રમણ કરવાનું કાવતરું કર્યું હતું પણ સમયસૂચકતા વાપરીને જ્યોતયાત્રાના સંચાલકોએ આ કાવતરું નિષ્ફળ બનાવ્યું હતું.

દલિત અત્યાચાર જાગૃતિ જ્યોતયાત્રાની અસરો

- (૧) બનાસકાંઠા દલિત સંગઠનનાં નામ અને કામ બનાસકાંઠાના ખૂણેખૂણે જાણીતાં બન્યાં છે.
- (૨) સંગઠન, સમાનતા, બંધુતા અને ન્યાયના સિદ્ધાંતો સાથે દલિતોમાં છેવાડે રહેલા માનવીને પણ ન્યાય આપવાનું કાર્ય કરે છે.
- (૩) બનાસકાંઠામાં દલિતોનો કોઈ અવાજ ન હતો. દલિત જ્ઞાતિઓ વણકર, ચમાર, તુરી, શ્રીમાળી, વાલ્મિકી, સેનમાનાં અલગ સંગઠનો હતાં. તેમને એક મંચ ઉપર લાવવામાં સફળતા મળી છે.
- (૪) કટ્ટરવાદીઓએ એક વર્ષથી બનાસકાંઠા દલિત સંગઠન માટે અમુક ગપગોળા ફેલાવ્યા હતા જેનો જાહેરમાં પર્દાફાશ થયો છે અને ગેરસમજો દૂર થઈ છે.
- (૫) આ સંગઠનનો જે લોકો વિરોધ કરતા હતા તે લોકોનો બનાસકાંઠા દલિત સંગઠન પર વિશ્વાસ વધ્યો છે અને તેઓ દલિતોના પ્રશ્નો બનાસકાંઠા જિલ્લા દલિત સંગઠનમાં લાવતા થયા છે.
- (૬) ગામડાંઓના લોકોને એ વાતનો આનંદ થયો છે કે આપણાં દુખ-દર્દો અત્યાચારો સામે લાગણીપૂર્વક કાર્ય કરવા સમાજના લોકો બનાસકાંઠા અને અમદાવાદમાં સક્રિય છે.
- (૭) બનાસકાંઠાના સ્થાનિક અખબારો તથા અન્ય સમગ્ર યાત્રાની નોંધ લઈ તેને અગ્રતા આપી છે.
- (૮) ગુજરાત સરકારના સમાજ કલ્યાણ ખાતાએ પોતાના અધિકારોને બનાસકાંઠાનાં ગામડાંમાં જઈ અસ્પૃશ્યતાના વ્યવહાર સામે કાર્ય કરવા હુકમ આપ્યો છે.
- (૯) સમગ્ર બનાસકાંઠાનું સરકારી તંત્ર બનાસકાંઠા દલિત સંગઠનના કાર્યથી વાકેફ બન્યું છે.
- (૧૦) બનાસકાંઠા દલિત સંગઠનમાં ઘણા લોકો જોડાવા લાગ્યા છે.
- (૧૧) સરકારે આ જ્યોતયાત્રાની દેખરેખમાં એલ.આઈ.બી. અધિકારીઓ મૂક્યા હતા. અસારા અને થરાદ વગેરે સ્થળોએ પોલિસ બંદોબસ્ત ગોઠવ્યો હતો.
- (૧૨) જિલ્લામાં જાગૃતિ વધી છે. બનાસકાંઠાના કોઈ પણ ગામમાં અત્યાચારનો કેસ બને કે તેઓ બનાસકાંઠા દલિત સંગઠનનો સંપર્ક કરે છે.
- (૧૩) ધાનેરાના એક કેસમાં પી.એસ.આઈ. પાસે ફોન દ્વારા અત્યાચાર

નોંધાવાયો છે.

- (૧૪) દલિતોને એ વાતનો અહેસાસ કરાવવામાં સફળતા મળી છે કે જ્યાં સુધી સંગઠિત થઈને સંઘર્ષ નહિ કરીએ ત્યાં સુધી કોઈ પણ અધિકાર મેળવી શકવાના નથી.
- (૧૫) આ જ્યોતયાત્રામાં બનાસકાંઠાનાં તમામ દલિત જ્ઞાતિઓ - આગેવાનોએ સાથ અને સહકાર આપ્યો હતો તથા યાત્રામાં જોડાયાં હતાં.
- (૧૬) આવા દલિતો પ્રત્યેના ભેદભાવો અંગેના પ્રશ્નો માટે આ સંગઠનોને એક મંચ પર લાવવામાં બનાસકાંઠા જિલ્લા દલિત સંગઠનને ઘણી સફળતા મળી છે.

છતરાભાઈની પુત્રીના લગ્ન કલેક્ટર કચેરી આગળ

જ્યોતયાત્રાની સફળતા અને જાગૃતિથી પ્રેરાઈને છતરાભાઈ પોતાની મોટી પુત્રી રાધાની સગાઈ કરે છે અને ૨૦ વર્ષની ઉંમર હોવાથી લગ્ન કર્યા વગર છૂટકો ન હતો. બીજી બાજુ મોરીખા ગામનાં માથાભારે તત્વોની મારી નાખવાની ઘમકીના લીધે ગામમાં લગ્ન કરવા જવાય તેમ ન હતું. આખરે છતરાભાઈએ આ કલેક્ટર કચેરીના કમ્પાઉન્ડમાં જ લગ્ન કરવાની કંકોત્રી છપાવી કલેક્ટર, ડી.એસ.પી.ને ૨૦ દિવસ અગાઉ કંકોત્રી આપી.

આ ઉપરાંત લગ્નમાં ઉપસ્થિત રહેવા દલિત સમાજના આગેવાનો અને દલિત સંગઠનના સંચાલકોને આમંત્રણ આપ્યું. કલેક્ટર કચેરી આગળ હિજરતી કુટુંબની દીકરીના લગ્ન થાય તે ગુજરાત અને દેશના ઈતિહાસમાં પ્રથમ બનાવ હતો, આ કેસને પ્રકાશમાં લાવી ન્યાય અપાવવા બનાસકાંઠા જિલ્લા દલિત સંગઠનના કાર્યકરોએ સ્ટાર ન્યુઝને જાણ કરી તો આ ચેનલવાળા આવ્યા અને છતરાભાઈ, ડી.એસ.પી., કલેક્ટર, સમાજ કલ્યાણ અધિકારી, બનાસકાંઠા જિલ્લા દલિત સંગઠન સેક્રેટરી વગેરેની મુલાકાતો લીધી. તેમાં કલેક્ટર અને ડી.એસ.પી.એ જણાવ્યું કે આ ખૂન કેસ છે કે આત્મહત્યા એ અમે હજુ નક્કી કરી શક્યા નથી તેથી આરોપીની ઘરપકડ કરી નથી. છતરાભાઈના ઈન્ટરવ્યુમાં સરકારની નિષ્ક્રિયતાનો બળાપો વ્યક્ત થયો. ૩૭૫ દિવસ થયા છતાં સરકારે હિજરતી ગણેલ નથી. કેશ ડોલ કે કોઈ સહાય મળેલ નથી.

સ્ટાર ન્યુઝ ચેનલે આખો દિવસ ટી.વી. પર આ કેસ અંગે સમાચારો આપ્યા અને વિશ્વ સ્તરે આ કેસને પ્રસિદ્ધિ આપી. આ ઉપરાંત બી.ડી.એસ. દ્વારા સ્થાનિક પ્રકરણમાં પણ વારંવાર અખબારી નિવેદન આપવામાં આવ્યાં કે આવી જેને લીધે કલેક્ટર કચેરી અને ડી.એસ.પી. કચેરી ખળભળી ઊઠી. આ રીતે એક વર્ષથી હિજરતી કુટુંબને ન્યાય ન મળે તે માટે તંત્ર શરમજનક હતું. આ હિજરતી વાલ્મિકી પુત્રીના

લગ્ન કલેક્ટર કચેરી આગળ કરે તેમાં સરકારી તંત્રની ઈજ્જત જાય તેમ હતું. તેથી આ લગ્ન કલેક્ટર કચેરી આગળ ન થાય તે માટે ચાર દિવસ અગાઉ ૧૪૪ની કલમ લગાડી દીધી કે જેથી આ સ્થળે ચારથી વધુ વ્યક્તિ ભેગા ન થાય કે કોઈ કાર્યક્રમ થઈ શકે નહીં.

સરકારી તંત્રની ગુમરાહ કરવાની નીતિ

છતરાભાઈએ લગ્નની કંકોત્રી વાવ, થરાદ, ધાનેરા, વડગામ, પાલનપુરના દલિતો, દલિત સંગઠનના આગેવાનો, દલિત સેનાના આગેવાનો, અમદાવાદના દલિત કર્મશીલો, ખંભાતનાં દલિત સંગઠનો અને દાંતાનાં આદિવાસી ભાઈ-બહેનોને મોકલીને આમંત્રણ આપ્યું હતું. તેથી લગ્નમાં મોટી સંખ્યામાં લોકો આવશે તેનો કલેક્ટરને ડર હતો. લગ્નના ચાર દિવસ અગાઉ કલેક્ટરે આ લગ્ન અહીં ના થાય અને હીજરતી કુટુંબ ઊઠી જાય તે માટે મથામણ ચાલુ કરી દલિત સમાજના આગેવાનોને પકડવા ગામેગામ ગાડીઓ દોડાવી.

મામલતદારે તેમને સમજાવવા ઘણી કોશિષ કરી પણ છતરાભાઈની મક્કમતાને લીધે આ સમાધાનનો કાગળ તૈયાર કર્યો હતો. તેમાં માત્ર જોઈશું, વિચારશું, ભલામણ કરીશું, તેમ જ છતરાભાઈ પોતાને હીજરતી ગણાવે છે વગેરે શબ્દોની માયાજાળ બનાવી હતી. તેનો અભ્યાસ કર્યા બાદ બી.ડી.એસ.ના આગેવાનોને લાગ્યું કે આવા કલેક્ટરના સહી સિક્કા વગરના લખાણથી છતરાભાઈને કંઈ મળે તેમ નથી, આ સમાધાનના કાગળમાં લગ્ન વિષેની કોઈ ચર્ચા ન હતી, સવા વર્ષ સુધી છતરાભાઈના કેસ વિશે કોઈ એક હરફ પણ ઉચ્ચારતું ન હતું અને એકાએક આ સમાધાન માટે ગાડીઓ દોડાવવાનું કલેક્ટરને સૂઝ્યું એ બાબત વિચારણીય હતી.

તા.૨૯-૬-૨૦૦૧ની રાત સુધી જુદી જુદી તરકીબોથી છતરાભાઈને મનાવવાની વિવિધ તરકીબો કરવામાં આવી પણ છતરાભાઈને કલેક્ટર પર એટલા માટે વિશ્વાસ ન આવ્યો કે ૨૮ તારીખે ૧૭ આગેવાનો સાથે કલેક્ટર સમાધાન કર્યું ૨૮મીને બપોરે ત્રણ વાગે સમાધાન થયું તેનું લેખિત પાંચ વાગે આપવાનું કહ્યું પણ રાત્રે બાર વાગ્યા સુધી છતરાભાઈ અને બીજા દલિત આગેવાનો આ લખાણપત્રની રાહ જોઈને ભૂખ્યા તરસ્યા બેસી રહ્યા છતાં લેખિત કાગળ મળ્યો નહીં. બીજા દિવસે સવારે ૯-૩૦ વાગે પટાવાળો આ સમાધાનનો કાગળ આપવા આવે છે અને તે સરકારના સિક્કા કે કલેક્ટરની સહી વગરનો કાગળ છે. આથી છતરાભાઈને લાગ્યું કે સરકારી તંત્ર આ માત્ર લખાણનું કાગળિયું આપતાં આટલો વિલંબ - હેરાનગતિ કરતું હોય તો મને વાસ્તવિક રીતે જમીન મળતર વગેરે આપશે કે નહિ એ એક પ્રશ્નાર્થ છે તેથી છતરાભાઈએ હિજરતી કેમ્પમાં જ લગ્ન કરવાનું નક્કી કરી લીધું.

ભારેલા અગ્નિ જેવી સ્થિતિ

તા.૨૯-૬-૨૦૦૧ના દિવસે સવારથી જ કલેક્ટર કચેરીમાં દલિત આગેવાનોની લગ્નની ચહલ-પહલ ચાલુ રહી. બીજી તરફ યુ.એન.આઈ.ટી.વી. ચેનલ, ગુજરાત સમાચાર, જનસત્તા, ચિત્રલેખા, વગેરેના પત્રકારો આ બનાવનું આલેખન કરવા આવી ગયા હતા. છતરાભાઈ લગ્નની વસ્તુઓ લાવવા દોડાદોડી કરી રહ્યા હતાં. બધી સરકારી કચેરીઓ ખાલીખમ હતી. કાયદો અને વ્યવસ્થાની પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા અને લગ્ન ન થવા દેવા માટે કલેક્ટરે આખો દિવસ મીટિંગો કરીને બંદોબસ્ત કર્યો હતો. ૧૪૪ની કલમ લાગી હતી. છતાં દલિતોનાં ટોળેટોળાં કલેક્ટર કચેરીના કમ્પાઉન્ડમાં ફરી રહ્યાં હતાં અને હવે શું કરવું, સરકાર શું કરશે વગેરે ચર્ચાઓ કરતા હતા.

પોલિસની ગાડીઓ દોડાદોડ કરતી હતી. છેલ્લા ચાર દિવસથી સરકારી તંત્રની ઊંઘ હરામ થઈ ગઈ હતી. જેમ જેમ દિવસ પસાર થતો ગયો તેમ અમદાવાદના અને બનાસકાંઠાના દલિત કર્મશીલ આગેવાનો, દલિત સેના, દલિત સંગઠન આગેવાનોની હીજરતી કેમ્પમાં ભીડ જામતી હતી. એલ.આઈ.બી. સમગ્ર પરિસ્થિતિનું રિપોર્ટિંગ કરતી હતી. સાંજે છ વાગે દલિતોના ટોળાથી આખું કમ્પાઉન્ડ ઉભરાઈ ગયું. વરિષ્ઠ પોલિસ અધિકારીઓ, ગુપ્તચર અધિકારીઓ, સબ ડિવિઝનલ મેજિસ્ટ્રેટ, મામલતદાર વગેરે સતત હાજર રહી પરિસ્થિતિ નિહાળી રહ્યા હતા. બીજી તરફ દલિતો જાન આવવાની રાહ જોતા હતા, મહેમાનો દલિત આગેવાનો, બહેનો અને આદિવાસી આગેવાનો તેમ જ મોટી સંખ્યામાં આદિવાસી બહેનો આવ્યાં હતાં. સાત વાગે વાતાવરણમાં તનાવ વધી રહ્યો હતો. સમગ્ર જોરાવર પેલેસની પોલિસ ચોકીથી જડબેસલાક નાકાબંધી કરી દીધી હતી, જાન અને માંડવામાં પધારેલ લોકો ઉપરાંત ૨૦૦થી વધુ પોલિસ મહિલા કોન્સ્ટેબલ અને પોલિસ અધિકારીઓ અને ડઝનબંધ રિપોર્ટરો હાજર હતા.

એક તરફ સરકારી તંત્ર આ લગ્ન ન થવા દેવા વ્યૂહ ગોઠવતું હતું બીજી તરફ, બી.ડી.એસ.ના સ્વયંસેવકો, કાર્યકરો અને પદાધિકારીઓ યેનકેનપ્રકારેણ લગ્ન હીજરતી કેમ્પમાં જ કરાવવા વિવિધ તરકીબો અને વ્યૂહ ગોઠવતા હતા. અગિયાર વાગે જાન આવી. પોલિસે જાનને કમ્પાઉન્ડમાં જતી અટકાવી. બી.ડી.એસ.ના કાર્યકર્તાઓ અને બી.એસ.સી.ના કાર્યકર્તાઓ હીજરતી કેમ્પમાં મોબાઈલ ફોનથી સજ્જ હતા. બહાર પણ બી.ડી.એસ.ના કાર્યકર્તાઓ મોબાઈલ ફોનથી સંપર્ક ચાલુ રાખતા હતા. બી.ડી.એસ.ના કાર્યકર્તાઓને લાગ્યું કે અંદર જઈ શકાશે નહિ તેથી એકલા વરરાજાને જોરાવર પેલેસના પાછળના કોટથી કુદાવી અંદર લઈ જવા માટે આખી રાત પ્રયત્ન કર્યા. માંડવે આવેલ બહેનોએ લગનિયાંને બદલે કલેક્ટર, ડી.એસ.પી.નાં મરશિયાં

ગાયાં. સરકારી તંત્રનાં છાજિયાં લીધાં, રોષે ભરાયેલ દલિત ભાઈ બહેનોએ કલેક્ટર, ડી.એસ.પી. તેમ જ સરકાર વિરુદ્ધ સૂત્રોચ્ચાર કર્યાં. બીજી તરફ, કમ્પાઉન્ડ બહાર ઉભેલા જાનવાળાએ ઢોલ વગાડ્યો અને અંદર પ્રવેશવાની કોશિષ કરી, પોલિસે અટકાવ્યા જેથી જાનૈયા અને દલિત કાર્યકરોએ ગુસ્સે થઈને રોડ વચ્ચે નાચવાનું શરૂ કર્યું અને હાઈવે બંધ કરી દીધો, એસ.ટી.ઓને પાછી વાળી પોલિસવાળાની ગાળોથી ઉશ્કેરાઈને દલિતોએ પથ્થરમારો કર્યો.

આ રીતે આખી રાત ભારેલા અગ્નિ જેવી પરિસ્થિતિ રહી. આખરે સવારે ૭.૧૫ વાગે બી.ડી.એસ. અને દલિત સેનાના જાંબાઝ સૈનિકોએ જાતને જોખમે વરરાજાને કમ્પાઉન્ડમાં ઘૂસાડ્યા અને તંબુમાં જ લગ્ન કરાવ્યા. લગ્ન બાદ કોઈ અનિચ્છનીય બનાવ ન બને તે માટે કલ્યાણતંત્રમાં લગ્ન કર્યાં છે તેવું નાટક કર્યું પણ કલ્યાણતંત્ર ભવનમાં ચોરીના ફેરા ફરવામાં આવ્યા નથી, જે સાબિત કરે છે કે લગ્ન તંબુમાં જ થયા છે.

ચળવળમાં દલિતોનો વિજય

આ લગ્ન એ માત્ર લગ્ન જ નહિ પણ દલિત અધિકારોના આંદોલનનો એક ભાગ હતો. સરકાર દલિતોનું રક્ષણ ન કરી શકે, ન્યાય ન આપી શકે, જગ્યા ન આપી શકે તો દલિતોને આ દેશમાં જીવવાનો કોઈ અધિકાર ખરો કે નહિ? સરકારે આ સમયે ભલે ૧૪૪ની કલમ લગાડી હોય પણ દલિતોના માનવ અધિકારો પર સરકાર તરાપ મારતી હોય તો સરકારી કાયદાને તોડી માનવ આત્મસન્માન મેળવવાનો દલિતોને પૂરો અધિકાર છે. દલિતો સંગઠિત હશે તો પોતાના અધિકારો માટે ગમે તેવી સરકારને નમાવી શકે છે. છતરાભાઈની ન્યાયી લડતમાં ઈન્ડિયન એક્સપ્રેસ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા, રખેવાળ વગેરે અખબારો વીજાણુ માધ્યમોએ સ્ટાર ટી.વી., એ.એન.આઈ., આલ્ફા ટી.વી. વગેરે એ પણ સાથ સહકાર આપ્યો હતો. ઉપરાંત, દલિતો, આદિવાસી બહેનો અને સ્વયંસેવકો, પ્રતિનિધિઓ ખાસ જોડાયા હતા. દલિત સંગઠનના સભ્યો દ્વારા છતરાભાઈની પુત્રીને વાસણો, કપડાં અને ચાંદલા રૂપે રોકડ રકમ પણ આપવામાં આવી હતી. જમવાનું અને અન્ય ખર્ચ બી.ડી.એસ. દ્વારા આપવામાં આવ્યું હતું. સંગઠન શક્તિ જોયા પછી તંત્ર દ્વારા છતરાભાઈના પુત્રના ખૂન કેસ અંગે સી.આઈ.ડી. કાઈમને તપાસ આપવાનું તથા છતરાભાઈના પુત્રો માટે ત્રણ ઘર તથા પાંચ એકર જમીન ફાળવી પાલનપુરથી નજીકના ગામે જવા તંત્ર ઝૂકી ગયું અને છતરાભાઈએ હીજરત સમેટી.

સહકારી મંડળી દ્વારા ચળવળ

૩૦ વર્ષ પહેલાં જ્યારે રાંટીલાના દલિતભાઈઓ ખેતમજૂરી કરીને

પોતાનું જીવન ગુજારતા હતા તે સમયે દિયોદરના વિસ્તારમાં ખેતી માટે વરસાદ ઉપર આધાર રાખવો પડતો હતો. આથી મોટા ભાગની જમીન વણખેડેલી જ પડી રહેતી હતી. દલિતો પાસે પોતાની જમીન નહોતી, તેથી દલિત, આદિવાસી, કોળી વગેરે જ્ઞાતિના લોકોએ ભેગા થઈ સાથે મળીને ખેતી સહકારી મંડળી સ્થાપવાનું નક્કી કર્યું. આ કાર્યમાં તે સમયે બાબુ વિડજાનો આ ગામમાં વધુ આવરો-જાવરો રહેતો હતો અને રાંટીલાના દલિત ભાઈઓ સાથે સારો એવો ઘરોબો તેમણે કેળવ્યો હતો. આ મંડળીની સ્થાપના તથા તેને લગતા કામમાં વિડજા રસ લઈને કામ કરવા લાગ્યા અને તે સમયે પ્રયોજક સમિતિ બનાવી તેમનો રસ અને દલિતો પ્રત્યેની હમદર્દી જોઈ સભ્યો દ્વારા તેમને પ્રયોજક તરીકે રાખવામાં આવ્યા. ઈ.સ. ૧૯૭૬માં રાંટીલા-લવાણા સામુદાયિક ખેતી સહકારી મંડળી લિ.ની સ્થાપના કરવામાં આવી.

મંડળીની નોંધણી તથા જમીનની માગણી

ખેતી મંડળીની સ્થાપના કર્યા બાદ લગભગ બે વર્ષના સમયગાળા પછી તા.૨૨મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૮ના રોજ સરકારી ધારા ધોરણો મુજબ મંડળીની નોંધણી થઈ. મંડળીનો નોંધણી નં.ખે/૧૪૫ તા. ૧૨/૨/૭૮ મુજબ છે. મંડળીની નોંધણી થયા પછી મંડળીએ બનાસકાંઠા જિલ્લા કલેક્ટર પાસે સામૂહિક ખેતી માટે જમીનની માગણી કરી. તે સમયે લવાણા ગામે આવેલી પડતર જમીન સ.નં.-૨૨૯ પૈકી એ-૯૯૯-૨૩ ગું. નો નિકાલ થવાનો છે એવું જાણવા મળતાં સભ્યો દ્વારા ઉઘરાણું નાંખીને જમીન મેળવવાની આશાએ રૂા. ૭૦થી ૮૦ હજારની રકમ ભેગી કરી કે જેથી માંગણીના સંદર્ભે થતી કાર્યવાહીમાં ખર્ચ કરી જમીન તાત્કાલિક મેળવી શકીએ એવી હૈયાધારણ બાબુ વિડજાએ આપી અને રકમ ઉઘરાવી. સરકારી કચેરીઓ દ્વારા વર્ષો સુધી આ ભૂમિહીન ખેતમજૂરોને ટટળાવવામાં આવ્યા. માગણીના સંદર્ભે તરત જ સરકાર દ્વારા જમીન આપી શકાઈ હોત. પરંતુ મંડળીના સભ્યોની આશા ઠગારી નીવડી.

જમીન મેળવવા સરકારી દફતરોના આંટાફેરા કરાયા તથા પત્ર વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો. દિયોદર તાલુકાના મામલતદાર, જમીન કચેરી, પ્રાંત ઓફિસ, કલેક્ટર ઓફિસ તથા મુખ્યમંત્રી તથા સંલગ્ન અધિકારીઓને રજૂઆતો કરવામાં આવી.

મંડળીને જમીન મળવાનો હુકમ

સરકારી કચેરીઓ ખાતે સતત દોડધામ અને રખડપટ્ટી કર્યા પછી છેવટે સરકારી રાહે તારીખ પમી મે ૧૯૯૭ના રોજ ૨૯ ખેતમજૂરોને ૧૫૦ એકર જમીન રાંટીલા - લવાણા સામુદાયિક ખેતી સહકારી મંડળીના નામથી આપવામાં આવી. જમીન મળવાના થયેલા હુકમ

સમયે જમીન ખાડાટેકરાવાળી હતી. પીલુડીનાં અસંખ્ય ઝાડ ઊભાં હતાં. સરકાર દ્વારા દલિતો-પછાત વર્ગના લોકોને ઉબડખાબડ તથા ખાડાટેકરાવાળી જમીન જ આપવામાં આવે છે.

મંડળીના વિવાદગ્રસ્ત મુદ્દા

લવાણા ગામ ખાતે મંડળીને જમીન મળ્યાના હુકમ પછી તરત જ મંડળીના સભ્યો દ્વારા જમીનમાં ઉગેલાં પીલુડીનાં ઝાડની કાપણી કરવાનું કામ હાથ ધરવામાં આવ્યું. તે વખતે લવાણા ગ્રામ પંચાયતે જમીનમાં ઉગેલાં ઝાડ કાપવા ઉપર મનાઈ કરી. સભ્યોએ મનાઈ સામે દલીલ કરતાં કહ્યું કે કલેક્ટર સાહેબના હુકમથી જમીન મળી છે, જેથી હવે જમીનની માલિકી મંડળીની છે, તેથી જમીનમાં ઉગેલાં ઝાડની માલિકી પણ અમારી છે.

તેની સામે પંચાયત દ્વારા જણાવવામાં આવ્યું કે જમીન આપવાનો હુકમ થયો તે પહેલાં ઝાડ ઊભાં હતાં અને પંચાયત દ્વારા તેમનો ઉછેર થયો હતો તેથી અમે કોઈ પણ ભોગે ઝાડ કાપવા દઈશું નહીં અને સભ્યોએ નિયમ મુજબ ઝાડવાંની કિંમત ભરવી પડશે. પંચાયત દ્વારા વૃક્ષોની કાપણીની વિરુદ્ધમાં જંગલ ખાતામાં તથા જમીન કચેરી અને મામલતદાર કચેરીમાં ફરિયાદ નોંધાવી, જેનો વિવાદ વધુ ઘેરો બન્યો અને છેવટે મંડળીના સભ્યોને હાઈ કોર્ટનાં દ્વાર ખખડાવવાં પડ્યાં.

અદાલતી કાર્યવાહી

મંડળીની જમીનમાં ઉગેલાં વૃક્ષ કાપવા તથા તેની પંચાયતમાં કિંમત ભરવાના વિવાદનો અંત લાવવા કોર્ટ રાહે જવા મંડળીના સભ્યોએ વિચાર્યું. વડી અદાલતમાં કેસ લડવાના બહાને મંડળીના બનેલા ચેરમેન બાબુ વિડજાને હાથમાં વધુ પૈસા સભ્યો પાસેથી પડાવવાની તક લાગી. વકીલને રૂા. ૨૦૦૦૦/- આપવાના છે તેમ કહીને ઉઘરાણું કરીને તેમણે પૈસા પડાવ્યાં. છતાં સભ્યોએ જેમતેમ કરીને પેટિયું રળવાની આશાએ પૈસા આપ્યા અને કેસ ચાલ્યો. મુદતે-મુદતે પડતી તારીખોમાં મંડળીના હોદ્દેદારો નિયમિત હાજરી આપતા અને છેવટે કેસ બોર્ડ ઉપર આવતાં વૃક્ષોની કિંમત રૂા. ૧,૦૦,૦૦૦/- ભરવાની આવી. આટલી મોટી રકમ ગરીબ ખેતમજૂરો પાસે ક્યાંથી હોય? સતત રજૂઆતો અને ઘણી વીનવણી પછી વૃક્ષોની કિંમત રૂા. ૫૮,૨૬૦/- નક્કી કરીને તે ભરવાની શરતે જમીન ઉપર ફરી કબજો થયો. છેલ્લે પોતાની પત્નીઓનાં ઘરેણાંઓ વેચીને પણ વૃક્ષોની કિંમત ભરી.

મંડળી ઉપર અસલી માલિકોનો કબજો

મંડળીના નામે જમીન મેળવવાથી લઈને હાઈકોર્ટમાં કેસ કાર્યવાહી

દરમ્યાન મંડળીના ચેરમેન બાબુભાઈ વિડજા હતા અને મંડળીના ૨૯ સભ્યો સાથે મંડળીનો વહીવટ કરતા હતા. મંડળીની જમીનમાં ઉગેલાં વૃક્ષો કાપવાનું કામ ચાલતું હતું તે સમય દરમ્યાન બાબુ વિડજા દ્વારા જમીનમાં કામ કરતા મંડળીના ૨૯ સભ્યોની મજૂર તરીકેની હાજરી ભરાતી હતી તેવું સભ્યોને જણાવા મળ્યું. તદ્દપરાંત આ ઈસમે આજુબાજુનાં ગામોમાં જઈને પૈસા પડાવી નવા સભ્યો બનાવવાનું કામ શરૂ કર્યું.

આ કાવતરું રચવામાં અમુક ગામલોકોનો સહકાર તેમને મળ્યો. બાબુ વિડજા દ્વારા આ કૃત્ય કરતાં અમુક લોકોને સમજાઈ ગયું કે પૈસા ઊભા કરવાનાં પૈતરા તે રચી રહ્યો છે અને અભણ સભ્યોને છેતરી રહ્યો છે. આવી વાત બધે પ્રસરી જતાં મંડળીના સભ્યો જાગૃત થયા અને તેની પાસેથી મંડળીનું તમામ દફતર પ્રેમથી સમજાવીને લઈ લીધું, અને નવા ચેરમેન તરીકે સાંકળાભાઈ રાણાભાઈ ચૌહાણ નિમાયા. તેમના અવસાન થયા પછી હાલ ત્રીજા ચેરમેન તરીકે હાથીભાઈ દાનાભાઈ ચૌહાણની વરણી કરાયેલી છે અને મંત્રી તરીકે ઘેમરભાઈ ચૌહાણ હોદ્દા સંભાળે છે. આમ, મંડળીમાં સત્તા અને માલિકી મંડળીના ખરા માલિકોના હાથમાં આવ્યાં.

રાજપૂતો દ્વારા હેરાનગતિ

લવાણા ગામની પડતર સર્વે નં.-૨૨૯ એકર જમીન પૈકી ૧૫૦ એકર જમીન મંજૂર થઈ ત્યારે ૧૯૮૪ પહેલાં આ જમીન ઉપર મંદિર કે અન્ય કોઈ પ્રકારનું બાંધકામ હતું નહીં. પરંતુ પાંચેક વર્ષ પછી ત્યાં રોડની નજીક એક નાની દેરી ચણવામાં આવી. પછી જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ અંબાજી માતાનું વિશાળ મંદિર ચણી દેવામાં આવ્યું. છતાં પણ દલિતોએ આ મંદિર માટે અઢી એકર જમીન છોડી દીધી.

૧૯૯૭ના ચોમાસાથી જેટલી જમીન સાફસૂફ કરીને સમતલ બનાવી હતી તેમાં મંડળીના સભ્યો ખેતી કરવા લાગ્યા. ત્રણ વર્ષ તો બિલકુલ વરસાદ આધારિત ખરીફ પાક જ લેવાયો. પછી આજુબાજુથી પાણી મેળવીને થોડી જમીન પૂરતી પિયતની સગવડ ઊભી કરવામાં આવી. કાળી મજૂરી કરીને પાક તૈયાર કરતા. પાક તૈયાર થઈ જતો ત્યારે ગામના માથાભારે રાજપૂતોથી આ સહન થયું નહિ. દલિતોને આટલી જમીન મળે અને તે પણ સારી જમીન અને દલિતો વેઠિયા મટીને જમીનદાર બને તે અસહ્ય લાગ્યું. રાજપૂતોએ મંડળીની જમીનમાં તૈયાર પાકનું ભેલાણ કરવા છતાં કજિયાનું મોં કાળું ગણીને દલિતો ખેતી કરતા રહ્યાં.

લડતનાં મંડાણ

વાડ બાબતે

બીજી બાજુ મંડળીની અઢી એકર સિવાયની જમીનમાં દબાણ વધવા લાગ્યું. લવાણા ગામમાં રાજપૂતો દ્વારા એક રખડતા બાવાને લાવીને વસવાટ કરવામાં આવ્યો, તથા આજુબાજુ નઘણિયાતી ફરતી ગાયોને ભેગી કરીને મંદિરની બાજુમાં રાખવામાં આવી અને ગૌશાળાનું તૂત ઊભું કરવામાં આવ્યું. વર્ષોથી કાળી મજૂરી કરી વેઠ કરતા દલિતો, સખત પરિશ્રમ કરી ઊભા કરેલા પાકમાં રાજપૂતો દ્વારા દલિતોને હેરાન પરેશાન કરવાના નવા પેંતરા રચી ખોટી રીતે ૨૦ એકર જમીન પડાવવાના આશયથી બાવા પાસેની ગાયો દ્વારા ભેલાણ કરવાનું શરૂ કર્યું. માથાભારે રાજપૂતો દ્વારા મંડળીની ૨૦ એકર જમીન દબાવીને કાંટાની વાડ કરવાનું શરૂ કર્યું. મગ, અરંડા, ઈસબગુલ જેવા પાકોમાં ગાયો છોડીને ભેલાણ કરીને નાશ કરવામાં આવ્યો.

આ કૃત્યથી દલિતો પર આભ તૂટી પડ્યું. આ સમયે દલિતોની એક મંડળીને પાલનપુરના સામાજિક કાર્યકર રતિલાલ ઉમંગીએ ઘણો ટેકો આપ્યો હતો. ખેતરમાં ભેલાણ કરવાના કૃત્ય સામે તારીખ ૨૩મી ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૧ના રોજ દિયોદર પોલિસ સ્ટેશનમાં ફરિયાદ નોંધાવી. મામલતદારને દબાણ અટકાવવા તથા માથાભારે તત્વો સામે પોલિસ બંદોબસ્ત આપવા લેખિત રજૂઆત આપવામાં આવી. આ સમયે અગર કડક પગલાં ભરવામાં આવ્યાં હોત તો મંડળીના સભ્યોને હિજરત કરવાની ફરજ ન પડત. પરંતુ સ્થાનિક પોલિસ કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવામાં સરેઆમ નિષ્ફળ જવાથી અને પોલિસની રહેમ દૃષ્ટિથી માથાભારે તત્વોને મોકળું મેદાન મળી ગયું.

હિજરત તથા તેની પ્રક્રિયા

આ વર્ષે ચોમાસુ પાક તૈયાર થઈ જવાના સમયે મંડળીના સભ્યો જાત મહેનત કરીને પાકનું રક્ષણ કરવા વાડ તૈયાર કરતા હતા, ત્યારે સવારે ગામના માથાભારે રાજપૂતો ત્યાં આવીને મંડળીના સભ્યોને ગાળો ભાંડીને મારવા તૂટી પડ્યા. તા. ૩૭ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૧ના રોજ રાંટીલાના દલિતોએ દિયોદર પોલિસ સ્ટેશને જઈ બનાવની જાણકારી આપી તેમ જ રક્ષણની માગણી કરી. પોલિસે જણાવ્યું કે અમે ત્યાં આવીએ છીએ. દલિતો પોલિસની રાહ જોતા રહ્યા. બે દિવસ સુધી પોલિસની કાગડોળે રાહ જોવા છતાં રક્ષણ મળ્યું નહિ. બીજી તરફ રાજપૂતોએ તેમનું કામ ચાલુ રાખ્યું.

તા.૫મી ઓક્ટોબર ૨૦૦૧ના રોજ રાંટીલા-લવાણા ગામમાં આજુબાજુનાં ૧૨ ગામના રાજપૂતો એકઠા થયા અને ત્યાં જમીન ઉપર દલિતો ઉપર આક્રમણ કર્યું. મારોકાપોના દેકારા અને બીભત્સ

ગાળો ભાંડતાં તેઓ મંડળીના સભ્યો ઉપર તૂટી પડ્યા. મંડળીના સભ્યો જીવ બચાવવા કુટુંબ કબીલા સાથે નાસીને પાલનપુર કલેક્ટર કચેરીની અંદર કંપાઉન્ડમાં હિજરત કરીને આવ્યાં ત્યાં પણ પાલનપુરની પોલિસે આ હિજરતી દલિતો ઉપર અમાનુષી અત્યાચાર ગુજાર્યો. દરેકને ઊંચકીને કલેક્ટર કંપાઉન્ડ બહાર રોડની ફૂટપાથ ઉપર ફેંકી દીધા, આ ૨૯ કુટુંબો હાઈવે ઉપર, નીચે ધરતી અને ઉપર આભની વચ્ચે અનેક યાતનાઓનો ભોગ બન્યા. મંડળીના આગેવાનોએ બનાસકાંઠા જિલ્લા દલિત સંગઠનને ન્યાય મેળવવા અરજી કરી.

દલિત સંગઠનની સામેલગીરી

પાંચ દિવસ કલેક્ટર કચેરી આગળ બેઠેલા આ હિજરતીઓની સંગઠન દ્વારા મુલાકાત કરવામાં આવી. વિધિસર તેઓએ સંગઠનને અરજી આપી જેમાં તેમણે સંગઠન પાસે મદદની માગણી કરી, જેથી સંગઠને રાંટીલાના દલિતોની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કર્યા બાદ દલિતોને ન્યાય અપાવવા તથા મંડળીની જમીનમાંથી દબાણ હટાવવાની તથા તેઓ ખેતી કરી શકે અને સ્વમાનથી જીવી શકે અને માનવીય અધિકારો મેળવી શકે તે દિશામાં કામ હાથ ઉપર લીધું.

(૧) માધ્યમો તથા અન્યનો સંપર્ક

રાંટીલાના દલિતોની હિજરત અંગે સરકારની ઊંઘ ઉડાવવા સંગઠન દ્વારા દેશના અંગ્રેજી સમાચારપત્રોનો સંપર્ક કરી આ બનાવને દેશ સ્તરે પ્રકાશમાં લાવવાના પ્રયત્ન શરૂ કર્યા. ધ ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા, ધ વીક, ઝી ન્યુઝ, એ.એન.આઈ. તથા જનસત્તા, ગુજરાત સમાચાર ઉપરાંત સ્થાનિક સમાચાર પત્રોમાં અખબારી નિવેદનો આપવામાં આવ્યાં. આ ઉપરાંત પીપલ્સ યુનિયન ફોર હ્યુમન રાઈટ્સના ઈન્દુકુમાર જાની, અસીમ રોય અને પ્રસાદ ચાકો વગેરેનો સંપર્ક કરી આ બનાવને ઉજાગર કરીને ન્યાય મેળવવાના પ્રયાસ કરવામાં આવ્યા.

(૨) સંઘર્ષ સમિતિની રચના

અગાઉના અત્યાચારોના બનાવોમાં ન્યાય મેળવવાની પ્રક્રિયામાં સરકારી તંત્રિના અનુભવોને ધ્યાનમાં લઈને સંગઠન દ્વારા બનાસકાંઠા જિલ્લાના સ્થાનિક દલિત સમાજના આગેવાનો, કર્મશીલો તથા સમાજ માટે લાગણી ધરાવતા વ્યક્તિઓ તથા બનાસકાંઠા જિલ્લા દલિત સંગઠનના સ્વયંસેવકો, પ્રતિનિધિ ભાઈ-બહેનો, કાર્યકરો સાથે તા.૨૯/૯/૨૦૦૧ના રોજ મીટિંગ કરવામાં આવી. મીટિંગમાં સંગઠન દ્વારા કેસની વિગતો આપી બનાસકાંઠા જિલ્લામાં થતા અત્યાચારો સામે ન્યાય મેળવવા દલિત અત્યાચાર સંઘર્ષ સમિતિની રચના કરવામાં આવી. આ સમિતિનું માળખું તૈયાર કરવામાં આવ્યું. કન્વિનર, સહ કન્વિનર, સલાહકાર સમિતિ, કાર્યકારી સમિતિ ઉપરાંત સંગઠન મંત્રી, સહસંગઠન મંત્રી અને કાર્યાલય મંત્રી. આ માળખામાં બનાસકાંઠા

જિલ્લા દલિત સંગઠનના હોદ્દેદારોની પણ સામેલગીરી રાખીને ન્યાય માટે લડત લડવાનું નક્કી કર્યું.

(૩) પદ્ધતિસર રજૂઆત

બનાસકાંઠા જિલ્લા દલિત સંગઠન અને અત્યાચાર સંઘર્ષ સમિતિ દ્વારા રાષ્ટ્રીય અધ્યક્ષ, માનવ અધિકાર પંચ, નવી દિલ્લી, રાષ્ટ્રપતિ, વડા પ્રધાન, મુખ્ય મંત્રી, ગૃહ મંત્રી, સમાજ કલ્યાણ મંત્રી તેમ જ જિલ્લા કલેક્ટર, ડી.એસ.પી. તથા પછાત વર્ગ કલ્યાણ અધિકારીને બનાવ અંગેની લેખિત રજૂઆત કરવામાં આવી. તેમાં રાંટીલાના દલિતોને જીવન જીવવાનો અધિકાર છે તેમ જણાવી તેમના ઉપર ગુજારેલ અત્યાચાર સામે ન્યાય આપવાની દાદ માંગવામાં આવી.

આ ઉપરાંત, મુખ્ય મંત્રી, સમાજ કલ્યાણ મંત્રી તેમ જ નાગરિક અને પુરવઠા મંત્રીની મુલાકાત લઈ મૌખિક રજૂઆત દ્વારા તેમને સાચી પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરવામાં આવ્યા અને ન્યાય આપવા વિનંતી કરવામાં આવી. અત્યાચાર સંઘર્ષ સમિતિના કન્વિનર તેમ જ આગેવાનો દ્વારા કલેક્ટર તથા ડી.એસ.પી.ને પણ મૌખિક રજૂઆત દ્વારા હિજરતી દલિતોને ગામમાં પોલિસ રક્ષણ માટે તથા થયેલા નુકસાન અંગે સહાય માટે તથા અત્યાચાર ગુજારનાર માથાભારે તત્વો સામે પોલિસ કાર્યવાહી કરવા રજૂઆત કરવામાં આવી. બનાસકાંઠા જિલ્લા દલિત સંગઠનની દબાણ બાબતે તથા થયેલા નુકસાન અંગે રજૂઆત કલેક્ટરને કરવામાં આવતાં ફરીથી સર્વે કરવામાં આવ્યો. આ સર્વેને આધારે એક પ્રકારની ચેતના ઊભી કરવાનું કામ સંસ્થાના કાર્યકરો દ્વારા હાથ ધરવામાં આવ્યું. સર્વે ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડવામાં સહાયરૂપ થયો.

રાંટીલાના હિજરતીઓના ટેકામાં આશરે ચાર હજાર દલિતોએ રેલીમાં ભાગ લીધો તે નજરે પડે છે.

(૪) રેલીનું આયોજન

સરકારી તંત્ર અને પોલિસ તંત્રની માથાભારે તત્વોને પકડવાની તથા મંડળીની જમીનમાં થયેલ દબાણ દૂર કરવાની નિષ્ક્રિયતા તેમ જ વારંવાર રજૂઆતો કરવા છતાં આંધળી - બહેરી સરકારની ઊંઘ ઉડાડવા દલિત અત્યાચાર સંઘર્ષ સમિતિના આગેવાનો, દલિત કર્મશીલો, બનાસકાંઠા દલિત સંગઠન સ્વયંસેવકો, કાર્યકરો, પ્રતિનિધિ ભાઈ - બહેનોની મીટિંગ બોલાવવામાં આવી. સરકાર સામે ન્યાય મેળવવા, લડત કરવાની નવી વ્યૂહરચના ઘડવામાં આવી અને તા.૨૨મી ઓક્ટોબર ૨૦૦૧ના રોજ વિશાળ દલિત-આદિવાસી રેલી કાઢવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

રેલીના આયોજનને અનુલક્ષીને દિયોદર તાલુકાના સ્થાનિક દલિત ભાઈઓનો સહકાર લેવા માટે એક જાહેર સભા ભરવામાં આવી, જેમાં ચોર્યાસી હીંદવાણી દલિત સમાજના એક હજાર જેટલા ભાઈઓ હાજર રહ્યા હતા. દરેક ભાઈએ ન્યાય અપાવવાની લડતમાં સહભાગી થવાનું બીડું ઝડપ્યું. આ ઉપરાંત બનાસકાંઠા જિલ્લાનાં ૧૭ જેટલાં દલિત સંગઠનોને સામેલ થવા આહવાન કરવામાં આવ્યું. તારીખ ૨૨મી ઓક્ટોબર ૨૦૦૧ના રોજ પાલનપુર ખાતે વિશાળ રેલી કાઢવામાં આવી, જેમાં દાંતા તાલુકાના આદિવાસી ભાઈ-બહેનો, દિયોદર, વાવ, થરાદ, ધાનેરા, વડગામ, પાલનપુરના દલિત આગેવાનો, કર્મશીલો મોટી સંખ્યામાં જોડાયા હતા.

ઉપરાંત, બનાસકાંઠા જિલ્લાનાં ૧૭ જેટલાં દલિત સંગઠનોએ ભાગ લીધો. રેલી પાલનપુર શહેરના મુખ્ય માર્ગો ઉપરથી પસાર થઈ અને કલેક્ટર કચેરીના કમ્પાઉન્ડની બહાર સભાના રૂપમાં ફેરવાઈ હતી.

સભામાં બનાસકાંઠા જિલ્લા દલિત સંગઠન પ્રમુખ, ઉપ પ્રમુખ, સેક્રેટરી તેમ જ પી.યુ.એચ.આર.ના ઈન્દુકુમાર જાની, અસીમ રોય, બી.એસ.સી.ના ડાયરેક્ટર પ્રસાદ ચાકો, આદિવાસી સંગઠનના આગેવાન, અત્યાચાર સંઘર્ષ સમિતિના હોદ્દેદારો તથા દલિત આગેવાનો, કર્મશીલો વગેરેએ સભાને સંબોધન કર્યું. સભામાં દલિતોને અત્યાચાર સામે એક થવા તથા અત્યાચારીઓને પાઠ ભણાવવા હાકલ કરવામાં આવી.

(૫) કલેક્ટર સાથે સમાધાન

રેલીનો કાર્યક્રમ સંપન્ન થયા પછી બનાસકાંઠા જિલ્લા કલેક્ટરને અત્યાચાર બાબતે વિવિધ માગણીઓને લઈને આવેદનપત્ર આપવામાં આવ્યું. તેમાં હિજરતીઓને તેમના જાનમાલનું રક્ષણ કરવા એસ.આર.પી. રક્ષણ આપવું, મંડળીના સભ્યોએ હિજરત કરી ત્યારથી અત્યાર સુધીની

કેશ ડોલ્સ ચૂકવવી, મંડળીની જમીનમાં માથાભારે રાજપૂતોએ કરેલ ૨૦ એકર જમીનનું દબાણ તાત્કાલિક દૂર કરાવવા ઉપરાંત બનાસકાંઠા જિલ્લામાં દલિતો પરના અત્યાચાર બાબતે ડી.એસ.પી.ની નિષ્ક્રિયતા અને ભેદભાવભરી નીતિને લીધે છેલ્લાં બે વર્ષથી થતા અન્યાય-અત્યાચારોમાં એક પણ કેસમાં ગુનેગારોને સજા થઈ નથી, બધા જ કેસો એ,બી, સમરીમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યા છે વગેરે સંદર્ભમાં રજૂઆતો કરી.

આ તમામ રજૂઆતો સાંભળીને કલેક્ટરે મંડળીની જમીન પરનું દબાણ ટૂંક સમયમાં હટાવી આપવાની ખાતરી આપી અને આ દબાણ હટાવવાની કામગીરીની વાત અત્યંત ગુપ્ત રાખવા જણાવવામાં આવ્યું, જેથી માથાભારે તત્વો દબાણ તોડવાના સામે ધાંધલ - ધમાલ ન કરે કે ઉગ્ર વાતાવરણ પેદા ન થાય તથા શાંતિથી કામ થાય. કલેક્ટરે એસ.આર.પી. પ્રોટેક્શન માટે પણ મંજૂરી આપી.

તા. ૨૩મી ઓક્ટોબર ૨૦૦૧ના રોજ કલેક્ટર દ્વારા ન્યાયની દિશામાં તાત્કાલિક દબાણ તોડવાનું કામ શરૂ કરવાનું કહ્યું. ગુપ્ત સમાચાર અત્યાચાર સંઘર્ષ સમિતિના આગેવાનોને આપતાં સવારે જ સમિતિના આગેવાનો, બનાસકાંઠા જિલ્લા દલિત સંગઠનના કાર્યકરો, સ્વયંસેવકો રાંટીલા-લવાણાના વિવાદાસ્પદ સ્થળ ઉપર પહોંચ્યા, જ્યાં પ્રાંત અધિકારી - થરાદ, મામલતદાર - દિયોદર, ડી.વાય.એસ.પી. અને પોલીસ કર્મચારીઓ તથા એસ.આર.પી. પોલીસ કાફલા ગાડીઓ સાથે હાજર રહીને પી.ડબલ્યુ.ડી. મજૂરો દ્વારા દબાણ તોડવાનું કામ કર્યું.

આ તમામ દબાણ તોડવાની કામગીરીનું વિડિયો રેકોર્ડિંગ બનાસકાંઠા દલિત સંગઠન દ્વારા કરવામાં આવ્યું. આખો દિવસ કામગીરી ચાલી. દબાણ તોડવાની કામગીરીના પ્રત્યાઘાત રૂપે ગામના રાજપૂતો તથા

તેમના આગેવાન હીરા પ્રેમા રાજપૂતને જાણ થતાં તેઓ જીપ ભરી જીવદયા પ્રેમી ભરત કોઠારી જેઓ ડીસા મહાજન પાંજરા પોળના સંચાલક છે, તેમને દબાણ તોડવાની કામગીરી અટકાવવા લાવ્યા.

જીવદયાના નામે રોટલો પકવતા ભરત કોઠારીને લઈને સરકારી કચેરીઓ, અધિકારીઓ તથા એ માટે કોર્ટ સ્ટે. લાવવા ખુંદી વળ્યા, પરંતુ તેમનાથી કાંઈ ના વળતાં છેવટે સંઘર્ષ સમિતિના આગેવાનો સમક્ષ સમાધાન કરાવવા ઉગ્ર ચર્ચા ઉપર ઊતરી આવ્યા. પરંતુ પ્રાંત અધિકારી સાહેબના ન્યાયી તેમ જ સખત વલાણને લીધે કોઈ પરિણામ ન આવતાં ઉગ્ર હોબાળો ઊભો કર્યો અને કામ અટકાવવાની કોશિષ કરી. પરંતુ બનાસકાંઠા જિલ્લા દલિત સંગઠનના સ્વયંસેવકો, સંઘર્ષ સમિતિના આગેવાનોએ સંયમ જાળવી કામ આગળ ધપાવવાનું ચાલુ રાખ્યું.

તા. ૨૪મી ઓક્ટોબર ૨૦૦૧ના રોજ બપોરે ૨ વાગે રાંટીલા - લવાણા સામુદાયિક ખેતી મંડળીના સભ્યો કલેક્ટર સમક્ષ તેમની માગણીઓનું સમાધાન થતાં હિજરત સમેટી રાંટીલા-લવાણા જ્યાં ખેતરમાં તેમનાં રહેવાનાં ઘર બનાવ્યાં છે ત્યાં જવા રવાના થયા. પોલીસ ડબ્બામાં બેસીને ત્યાં ગયા પછી પણ હાલ દલિતો માટે તેમના જાનમાલનું જોખમ અને તંગ પરિસ્થિતિનું વાતાવરણ છે. હજી પણ તેઓ છૂટથી એક સામાન્ય નાગરિકની જેમ ફરી શકતા નથી. અત્યાચાર બાબતે જાગૃત બની ન્યાયિક લડત લડતાં સવર્ણોએ તેમનો સામાજિક બહિષ્કાર કર્યો છે. ખાવાપીવા માટે ચીજ-વસ્તુઓ વેચવાનું અને દળવાનું બંધ કર્યું છે. ઉપરાંત, પાણીની કારમી તંગીમાં પીવાનું પાણી પણ બંધ કર્યું છે. પીવાના પાણી તેમ જ સામાજિક બહિષ્કાર બાબતે સંગઠન તેમ જ સંઘર્ષ સમિતિ દ્વારા સરકારી તંત્રમાં રજૂઆતો કરવાનું કામ ચાલુ છે.

પૃષ્ઠ ૩૬નું શોષ

એ પાટિયાં મુકાયાં છે અને તમામ દલિતો માટે એ ઠરાવ બંધનરૂપ બન્યો છે. અનેક પ્રસંગોએ બાળ લગ્નો અટકે, મૃત્યુભોજ પરનો ખર્ચ ઓછામાં ઓછો થાય તે માટેના પ્રયાસો આ દલિત નેતાઓએ કર્યા છે.

પડકારો

‘દલિત અધિકાર અભિયાન’ના નેજા હેઠળ જે સિદ્ધિ મળી છે તે તો સિક્કાની એક બાજુ છે. બીજી બાજુ, આપણા સમાજની નક્કર વાસ્તવિકતા છે. અનેક રાજકીય નેતાઓ આ આંદોલન સામે પ્રતિકાર કરી રહ્યા છે. સ્થાનિક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સામે ઉચ્ચ વર્ણના લોકો પ્રતિકાર કરી રહ્યા છે. બે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ તો રાજકીય દબાણો

સામે ટકવામાં નિષ્ફળ ગઈ. તેમાં ઉચ્ચ વર્ણના લોકો અને રાજકીય નેતાઓએ સંયુક્તપણે કામ કર્યું. આઈડીઈએ(આઈડિયા સંસ્થાન) સામે તો કેસ કરવામાં આવ્યા. સૌથી વધુ કરુણતા તો એ છે કે દલિત સમુદાયના પરંપરાગત નેતાઓ જ યુવાન દલિતોનો વિરોધ કરે છે. એક કિસ્સામાં તો એક પરંપરાગત નેતાએ યુવાન દલિત નેતાનું મોં કાળું કરી નાખ્યું. કદાચ પરંપરાગત નેતાઓ સામાજિક સુધારાના આંદોલનથી ગભરાતા લાગે છે. દલિતોની અંદર પણ પેટા જ્ઞાતિઓને લીધે જ ભાગલા છે. તે પણ સમગ્ર પ્રક્રિયાની આડે અવરોધરૂપ બને છે. આથી રાજકીય દબાણો, ઉચ્ચ વર્ણના લોકો સાથે વધતા તનાવો અને ઓછાં નાણાં સાથે આંદોલનને ટકાવવું એ એક પડકાર છે.

રાજસ્થાનમાં દલિતોના ક્ષમતા વર્ધનનો પ્રયાસ

આ લેખમાં પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં 'દલિત અધિકાર અભિયાન' દ્વારા દલિતો પ્રત્યેના ભેદભાવો દૂર કરવા માટેના પ્રયાસો આલેખાયા છે. 'ઉન્નતિ'ના કાર્યક્રમ પ્રબંધક શ્રી સુજીત સરકાર દ્વારા લખાયેલા આ લેખમાં દલિતો સામેના અન્યાયો સામે લડવા માટે દલિતોનું નેતૃત્વ ઊભું કરવા માટે થયેલા પ્રયત્નો જણાવાયા છે.

પ્રસ્તાવના

દેશભરમાં ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓના લોકો દલિતો અને સમાજના છેવાડે રહી ગયેલા લોકોનું શોષણ કરે છે. દલિત સમુદાયના રક્ષણ માટે કરવામાં આવેલા કાયદાનો કડકપણે અમલ કરવાની પ્રતિબદ્ધતા અને સંવેદનશીલતા અમલદારોમાં નથી. દલિતો ઉપરના અત્યાચારોના સંદર્ભમાં કડક કાયદાઓ હોવા છતાં ખાસ કરીને ગામડાંમાં પ્રભાવક જ્ઞાતિઓ દ્વારા બેરોકટોક દલિતોનું શોષણ ચાલ્યા જ કરે છે. આર્થિક કલ્યાણ કે સામાજિક સમાનતાનો કોઈ પણ માપદંડ સ્વીકારીએ તો દલિતો સમાજના સૌથી નીચલા સ્તરે આવે છે.

તેમનું શોષણ આપણા સમાજનો સ્વભાવ બની ગયું છે. તેમના પ્રત્યેનો પૂર્વગ્રહ અને કડવાશ દેશભરમાં સર્વત્ર દેખાય છે. બંધારણ હેઠળ અનેક પ્રકારની જોગવાઈઓ થઈ હોવા છતાં દલિતો પ્રત્યેનો ભેદભાવ ચાલુ રહ્યો છે. જેમણે આ જોગવાઈઓનો અમલ કરવાનો છે તેમનો અભિગમ ઢીલો રહ્યો છે અને નાગરિક સમાજે કશી દરકાર લીધી નથી તેથી આ બધી જોગવાઈઓ મહદંશે પોથીમાંનાં રીંગણાં જેવી બની રહી છે. આવા સંજોગોમાં દલિતોની સ્થિતિ સુધરે તે માટેના પ્રયાસો કરવાની વિશેષ જરૂર છે.

'ઉન્નતિ' એક સહયોગી સંસ્થા છે કે જે પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં સ્થાનિક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સાથે મળીને જીવનનિર્વાહ અને પાયાના અધિકારોના પ્રશ્નો અંગે કામ કરે છે. જોધપુર વિભાગના દસ તાલુકામાં 'દલિત અધિકાર અભિયાન' સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને સ્વતંત્ર દલિત કર્મશીલોના સહયોગ સાથે શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. તમામ સ્વરૂપના જ્ઞાતિ-આધારિત સામાજિક-આર્થિક ભેદભાવો દૂર થાય તે માટે નાગરિક સમાજના પ્રયાસોને તે ટેકો આપે છે. તેનો મુખ્ય હેતુ સમાજમાં દલિતો માટે સામાજિક સમાનતા, આત્મસન્માન અને ગૌરવની પ્રસ્થાપના કરવાનો છે. શાળાઓ, આરોગ્ય કેન્દ્રો, પંચાયત, સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનો વગેરે જેવાં જાહેર સ્થળોએ આચરાતી અસ્પૃશ્યતા અને અન્ય ભેદભાવો

દૂર કરવાની ઉપર તે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. મુખ્યત્વે દલિત સમુદાયમાં નેતૃત્વ ઊભું થાય તે માટે પ્રયાસ કરાય છે કે જેથી તેઓ ભારપૂર્વક તેમના પાયાના અધિકારોના હનન સામે અવાજ ઉઠાવી શકે.

દલિતોના નેતૃત્વને પ્રોત્સાહન

દલિતો સામેના ભેદભાવ અંગેની યુગો જૂની પરંપરાગત શોષણની રીતો સામેનો અવાજ દલિતો જ ઉઠાવે એ યોગ્ય છે. તેથી દલિતો અને સમાજના અન્ય છેવાડાના લોકોને સંગઠિત કરવાના પ્રયાસો થયા. તેમાં પાયાના અધિકારોના ભંગ અંગેના પ્રશ્નોને કેન્દ્રમાં રખાયા. હાલમાં ભેદભાવનો વિરોધ કરવા ગામડાંમાં લગભગ ૩૦૦ જેટલાં નાનાં નાનાં સંગઠનોની રચના કરવામાં આવી છે. ખંડ સ્તરે આ સમિતિઓનું સંગઠન છે અને હાલ જોધપુરમાં આવાં ૧૦ તાલુકા સ્તરનાં સંગઠનો કામ કરે છે.

યુવાનો, સ્થાનિક નેતાઓ અને સક્રિય સામુદાયિક નેતાઓ આ સમિતિઓમાં છે. ખંડ સ્તરના ૨૪૫ જેટલા અને ગામડાંના ૧,૭૦૦ જેટલા નેતાઓ છે કે જેમને તેમના નેતૃત્વનું કૌશલ્ય વધે તે માટે તાલીમ આપવામાં આવી છે. પાયાના અધિકારોના ઈન્કાર અંગેના પ્રશ્નો વિશેની માહિતીની નિયમિત ધોરણે આપણે કરવામાં આવે છે. તેથી તેઓ પરિસ્થિતિ અંગે સુમાહિતગાર રહે છે. દર મહિને 'ઉન્નતિ', સહયોગી સંસ્થાઓ અને દલિત સમુદાયના નેતાઓ પ્રગતિની સમીક્ષા કરવા અને દેખરેખ રાખવા માટે એકત્ર થાય છે. દલિત સમુદાયના નેતાઓને તેમની સમસ્યાઓ અંગે અને ઉકેલો અંગે વાતચીત કરવાનો મંચ આ માસિક બેઠક પૂરી પાડે છે.

આ નેતાઓના ક્ષમતા વર્ધન માટે અનેક પગલાં ભરાયાં. ખંડ સ્તરના નેતાઓ માટે બે તાલીમ કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યા. પ્રથમ તાલીમમાં દલિતોના જીવન અને જીવનનિર્વાહના પ્રશ્નો વિશે દલિત નેતાઓની સમજ વધે તેની ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું. તેમને વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ પ્રશ્નોને સમજવા માટે સક્ષમ બનાવાયા. તેમને પાયાના અધિકારો માટે લડવા સ્થાનિક વ્યૂહરચના ઘડવા માટે સહયોગ અપાયો. વિવિધ તાલુકામાં નિશ્ચિત દલિત પ્રશ્નો ઓળખી કાઢવામાં આવ્યા કે જેથી દલિતોને સ્થાનિક સ્તરે એકત્ર કરવાની પ્રક્રિયા ઝડપી બને.

બીજી તાલીમમાં દલિત નેતાઓની નેતૃત્વની કુશળતા વધે તેના પર

ધ્યાન અપાયું. બંધારણની જોગવાઈઓ પ્રત્યે તેમનું ધ્યાન દોરાયું. રાજ્ય માનવ અધિકાર પંચ, મહિલા પંચ, રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર પંચ જેવી રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય સ્તરની વિવિધ સંસ્થાઓની ભૂમિકા અને જવાબદારી વિશે તેમને માહિતગાર કરવામાં આવ્યા. આ તાલીમ કાર્યક્રમોને લીધે દલિતોમાં નેતૃત્વનું કૌશલ્ય વિકસ્યું અને સાથે સાથે તેમના જ્ઞાનનો પાયો વિસ્તર્યો.

પોલિસ તંત્ર સાથે સહયોગ

માધ્યમોમાં સતત દલિતો પરના અત્યાચારોના કિસ્સામાં પોલિસની લાપરવાહી અને પોલિસ દ્વારા જ થતા અત્યાચારો અંગેની વિગતો આવતી જ રહેતી હોય છે. પરિણામે દલિતો મદદ માટે પોલિસનો સંપર્ક સાધવા તૈયાર થતા જ નથી. તેથી દલિતો પરના અત્યાચારોના કિસ્સામાં તપાસ કરવામાં સામેલ પોલિસ કર્મચારીઓ માટે ખાસ તાલીમ કાર્યક્રમો યોજવામાં આવ્યા. પહેલા તબક્કામાં પ્રાયોગિક ધોરણે બાડમેર જિલ્લામાં બાલોતરા તાલુકામાં તમામ પોલિસ મથકોના કર્મચારીઓ માટે આવા તાલીમ કાર્યક્રમો યોજવામાં આવ્યા. તેનો હેતુ દલિત સમુદાય અને પોલિસ વચ્ચેની ખાઈ પૂરવાનો અને પોલિસ તંત્રને દલિતોના પ્રશ્નો અંગે સંવેદનશીલ બનાવવાનો હતો.

આ પ્રક્રિયામાંથી નાગરિક સમાજના નેતાઓનું અસરકારક જૂથ ઊભું થયું. આ નેતાઓ હવે અધિકારોના ભંગના કિસ્સામાં કાનૂની રસ્તો અપનાવે છે. તેઓ માત્ર સૂત્રોચ્ચાર કરીને નહિ પણ કોઈ પણ પ્રશ્ન વિશેના પોતાના જ્ઞાન અને સમજને આધારે નેતૃત્વ ધારણ કરે છે. પોલિસ તંત્ર પહેલાં કરતાં ઘણા વધારે પ્રમાણમાં સહયોગ આપે છે. પોલિસ તંત્ર સાથેના સુમેળભર્યા સંબંધો દલિત નેતાઓને તેમના પ્રશ્નો અંગે રજૂઆત કરવાની વધારે સગવડ કરી આપે છે અને તેમને પ્રોત્સાહન પણ મળે છે.

જાહેર સ્થળોએ ભેદભાવ સામે ઝુંબેશ

દલિતોને અસ્પૃશ્યો ગણવામાં આવે છે અને પાણી, જાહેર સેવાઓ કે અન્ય સાર્વજનિક સંસાધનોના ઉપયોગથી તેમને વંચિત રાખવામાં આવે છે. પંચાયતોમાં દલિત સમુદાયોના પ્રતિનિધિઓને પંચાયત ઘરમાં તેમની ખુરશી પર બેસવા દેવાતા પણ નથી. સરકાર દ્વારા ચાલતી પ્રાથમિક શાળાઓમાં દલિતોનાં બાળકો પ્રત્યે મોટા પાયે ભેદભાવ રાખવામાં આવે છે. આ બાળકોને અલગ બેસાડવામાં આવે છે અને તેમને માટે પીવાના પાણીની અલગ વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. મોટા ભાગની શાળાઓમાં દલિત બાળકો માટે પીવાના પાણીના કૂજા જુદા હોય છે. તેમને ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓનાં બાળકોના પીવાના પાણીના કૂજામાંથી પાણી પીવા દેવાતું નથી. ઘણી શાળાઓમાં ઉચ્ચ વર્ણનાં બાળકોને જ સિમેન્ટની ટાંકીમાંથી પાણી લેવાની છૂટ હોય છે. આથી દલિત

બાળકોએ ઉચ્ચ વર્ણનાં બાળકોને ખુશ રાખવાં પડે છે. તો જ તેઓ તેમની તરસ છિપાવી શકે છે. હિંદુ અને મુસ્લિમ બંને ધર્મના શિક્ષકો આ વ્યવહાર ચાલુ રાખે છે. આ અમાનવીય પ્રથાને લીધે દલિત માબાપો પોતાનાં બાળકોને શાળાએ મોકલતાં જ નથી અથવા તો શાળામાંથી ઉઠાડી મૂકે છે. આથી દલિત બાળકોમાં અધવચ્ચે શાળા છોડી જવાનું પ્રમાણ ખૂબ ઊંચું જોવા મળે છે.

દલિત સમુદાયના નેતાઓએ સામૂહિક રીતે આવા કિસ્સાઓ હાથ પર લીધા. દર મહિને તેઓ ગામડાંમાં પ્રવર્તતા આવા ભેદભાવો ધ્યાનમાં લે અને જિલ્લાના વહીવટી તંત્રનું એના પ્રત્યે ધ્યાન દોરે. રાજ્ય માનવ અધિકાર પંચ, કલેક્ટર, વિભાગીય કમિશનર વગેરેનું ધ્યાન દોરવામાં આવે અને તેમને ફરિયાદો પહોંચાડવામાં આવે.

જિલ્લા વહીવટી તંત્રે જોધપુર અને બાડમેર જિલ્લાઓમાં આ અંગે ૨૫ જેટલી ઉચ્ચ સ્તરીય તપાસો યોજી. રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર પંચ અને રાષ્ટ્રીય અનુસૂચિત જાતિ તથા અનુસૂચિત જનજાતિ પંચે દલિત વિદ્યાર્થીઓની સ્થિતિ અંગે જિલ્લાના વહીવટી તંત્રને અહેવાલો તૈયાર કરવા પણ જણાવ્યું. જિલ્લા વહીવટી તંત્રે કેટલાક નીતિવિષયક ફેરફારો પણ કર્યા. તેણે તમામ પ્રાથમિક શાળાઓને દલિત બાળકોની શાળામાં બેસવાની અને પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા અંગે કાળજી રાખવા કહ્યું.

જે શિક્ષકો આ ભેદભાવો અપનાવતા હતા તેમને નોકરીમાંથી સસ્પેન્ડ કરવામાં આવ્યા. આવાં કડક પગલાંથી પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં શાળાઓને એક પ્રકારનો સંકેત મળી ગયો. રાજસ્થાન શિક્ષક સંઘે દલિત વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેના ભેદભાવની વિરુદ્ધ સહી ઝુંબેશ શરૂ કરી. હાલ, ૭૦૦ શિક્ષકોએ આ આંદોલનને ટેકો જાહેર કર્યો છે. જોધપુર યુનિવર્સિટીના ‘સ્ટુડન્ટ્સ ફેડરેશન ઓફ ઈન્ડિયા’એ જોધપુર જિલ્લાના કેટલાક તાલુકામાં આવી જ ઝુંબેશ શરૂ કરી. મુદ્રિત અને વીજાણુ માધ્યમોએ સતત આ આંદોલનના અહેવાલો આપ્યા. જો કે, દલિત સમુદાયના નેતાઓને ગામડાંમાં ઉચ્ચ વર્ણના લોકો તરફથી ભારે પ્રતિકાર સહન કરવો પડ્યો. સવર્ણોએ બાલોતરાની સ્વૈચ્છિક સંસ્થા આઈડીઈએ સામે કેસો કર્યા.

દલિતો પરના અત્યાચારોનો સામનો

દલિતો પરના અત્યાચારોના અનેક કિસ્સા તો નોંધાતા જ નથી. અસરગ્રસ્તો જે કેસ કરે છે તેમાં પણ તેમને ન્યાય મળતો નથી. કાનૂની છટકાબારીઓ અને વિલંબ એનાં કારણો છે. પોલિસ અધિકારીઓ અત્યાચારોના કિસ્સામાં તપાસમાં વધારે વિલંબ કરે છે. આથી ગુનેગારો રાજકીય દબાણ લાવીને કેસને લૂલો કરી નાખે છે. અસરગ્રસ્તો પર

મંદિર પ્રવેશ

ગ્રામીણ રાજસ્થાનમાં મંદિરમાં જવું એ દલિતો માટે એક સપના જેવું હોય છે. સમાજમાં પ્રવર્તમાન સામંતશાહી વ્યવસ્થાને લીધે તેઓ માતાજીના મંદિરમાં પ્રવેશી શકતા નહોતા. લુણી તાલુકાના કરણિયાળી ગામના દલિતોએ સદીઓ જૂની આ બેડીઓ તોડી અને ભારે લડત આપ્યા પછી તેમણે મંદિરમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. આ પરિવર્તન ગામના દલિતો પોતે જ લાવ્યા. વહીવટી તંત્રની રહેમ નજરથી કે પોલિસ તંત્રની સહાયથી આ કામ થયું નથી.

દલિતના વાળ કાપવાનો ઈન્કાર કરતા વાળંદ

અનિલ હરિજન નામના એક દલિત નેતાના વાળ કાપવાનો એક વાળંદે ઈન્કાર કરતાં આ દલિતે વાળંદ સામે પોલિસમાં ફરિયાદ કરી અને એફઆઈઆર નોંધાવી. પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં વાળંદો હરિજન પુરુષોના વાળ કાપતા નથી. ‘મરુધર ગંગા સોસાયટી’ નામની એક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાએ તરત જ આ ફરિયાદ હાથ ધરી. ફરિયાદના આધારે પોલિસે પહેલાં તપાસ કરી અને પછી ડીએસપી દ્વારા એ વાળંદની ધરપકડ કરવામાં આવી.

પાઘડીની મર્યાદા

બાડમેર જિલ્લાના સંધરી તાલુકાના અડાલ ગામે એક જાહેર સમારંભમાં પંચાયતના દલિત સરપંચ શ્રી ભેરુરામે એક સ્થાનિક વિધાનસભ્યના માથે પાઘડી પહેરાવી. ઉચ્ચ વર્ણના લોકોએ પછી ધારાસભ્ય અને કેટલાક સરકારી અધિકારીઓની હાજરીમાં શ્રી ભેરુરામને અપમાનિત કર્યા. પછી દલિત નેતાઓએ આ અપમાનનો વિરોધ કર્યો અને તેમણે અનિશ્ચિત મુદતના ધરણા કર્યા. જિલ્લા વહીવટી તંત્રના અધિકારીઓએ ગુનેગારો સામે ફરિયાદ કરી અને એફઆઈઆર નોંધાવી પછી જ ૧૪મા દિવસે ધરણાનો અંત આવ્યો. ફરિયાદ જેમની સામે નોંધાવાઈ તેમાં ધારાસભ્યનો પણ સમાવેશ કરાયો. વધુમાં, ઉચ્ચ જ્ઞાતિના એવા ગામના પ્રમુખને સરપંચના માથા પર પાઘડી પહેરાવવાની પણ ફરજ પાડવામાં આવી. આ કિસ્સાના સંદર્ભમાં આંબેડકર જયંતિના દિને દલિતોએ એક પાઘડી રેલી કાઢી હતી. પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં દલિતો કેસરી પાઘડી પહેરી શકતા નથી. કારણ કે કેસરી પાઘડી સત્તાનું પ્રતીક ગણાય છે અને તે ઉચ્ચ વર્ણના લોકો જ પહેરી શકે છે. વળી, જાહેર સમારંભોમાં દલિતો કોઈને પાઘડી પહેરાવી શકતા નથી. ત્યારે આ આંદોલને એક નવો જ ચીલો ચાતર્યો.

પણ સવર્ણો ભારે દબાણ લાવે છે અને તેઓ ઝૂકી જતા હોય છે. આવા અસરગ્રસ્તોને તાલુકા સ્તરે ચાલતા દલિત સંદર્ભ અને માહિતી કેન્દ્ર દ્વારા ટેકો પૂરો પડાય છે. તેમને વિનામૂલ્યે અથવા તો રાહતના દરે કાનૂની સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે. કેટલાક વકીલો સ્વૈચ્છિક રીતે આગળ આવ્યા છે અને તેઓ આ આંદોલનને ટેકો આપી રહ્યા છે. આ વકીલો અસરગ્રસ્તોને કાનૂની સેવાઓ પૂરી પાડે છે. દલિત સંદર્ભ અને માહિતી કેન્દ્ર ‘ઉન્નતિ’ની સહયોગી સંસ્થાઓ ચલાવે છે અને ખૂબ જાહેર મહત્વ ધરાવતા અત્યાચારના કિસ્સા તે જ હાથ ધરે છે. ગયા વર્ષમાં આવા ૩૧ કિસ્સા સફળતાપૂર્વક હાથ ધરાયા હતા.

આવાં કેન્દ્રો પશ્ચિમ રાજસ્થાનના નવ તાલુકામાં શરૂ કરાયાં છે. તેમાં દલિતોના જીવનનિર્વાહ અને જીવન અંગેની તમામ માહિતી હોય છે. તેઓ દલિતોના વિકાસ માટેની વિવિધ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોની માહિતીનો પ્રચાર-પ્રસાર કરે છે. તેમના લાભો દલિતો સુધી ખરેખર પહોંચે તે માટે પણ પ્રયાસ કરે છે. ગયે વર્ષે આશરે ૧,૨૦૦ જેટલાં દલિત કુટુંબોને આ કેન્દ્રો થકી લાભ મળ્યો છે. ૧,૦૦૦ દલિત પરિવારોની અરજીઓ જિલ્લા વહીવટી તંત્રને સુપરત કરવામાં આવી અને તેમને ટૂંકમાં જ વિવિધ કાર્યક્રમોનો લાભ મળવાનું શરૂ થશે. અત્યાચારોના અસરગ્રસ્તોને કાનૂની સેવાઓ પૂરી પડાય છે. આ કેન્દ્રો લાંબા ગાળે ટકી રહે તે માટે સ્થાનિક સ્તરે ભંડોળ ઊભું થાય તેવા પ્રયાસો કરાઈ રહ્યા છે.

સામાજિક સુધારાની પ્રક્રિયા

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી દલિતોમાં સામાજિક સુધારા માટેની પ્રક્રિયામાં ૩૬૦ જેટલા સ્થાનિક અને પરંપરાગત નેતાઓ જોડાયેલા છે. દલિત સમાજ સુવ્યાખ્યાયિત પરંપરાગત કાયદા અને આચાર સંહિતાથી ચાલે છે. આ નેતાઓને સામાજિક-આર્થિક વિકાસ આડે અવરોધરૂપ બનતા સાંસ્કૃતિક રીતરિવાજો વિશે પુનઃ વિચારણા કરવા કહેવાયું. છેલ્લાં બે વર્ષથી આ નેતાઓ રામ દેવરા નામના સ્થળે વિચાર-વિમર્શ કરે છે. આવા રિવાજોને લીધે દલિતો દેવામાં ડૂબે છે. બાળ લગ્નો અને વેઠ મજૂરીની બેગાર પ્રથા જેવા રિવાજો પણ અહીં પ્રવર્તમાન છે. દલિતોના આ નેતાઓની વાર્ષિક પરિષદ પણ મળે છે અને વધુ ને વધુ નેતાઓને સામાજિક સુધારાની આ પ્રક્રિયામાં સામેલ કરવામાં આવે છે. આ નેતાઓએ એક ઠરાવ પસાર કર્યો છે જે ‘રામ દેવરા ઘોષણાપત્ર’ તરીકે ઓળખાય છે. તેમાં તમામ સામાજિક દૂષણો નાબૂદ કરવામાં આવ્યાં છે. આ નેતાઓ આ ઠરાવ વિશે ગામડાંમાં માહિતી આપે છે, અને અન્ય નેતાઓને પણ આ અંગે સંવેદનશીલ બનાવે છે કે જેથી તેનો બધે સ્વીકાર થાય. અનેક ગામડાંમાં લોકોએ નાણાકીય ફાળો આપ્યો છે અને એ ઠરાવ મોટા પાટિયા પર લખ્યો છે. જાહેર સ્થળોએ

જુઓ પૃષ્ઠ ૩૩

સાંપ્રત પ્રવાહ

પંચાયતો અને અન્ય સંગઠનોની વિકાસમાં ભૂમિકા

ગામડાંના વિકાસમાં પંચાયતોને ૭૩મા બંધારણ સુધારા પછી વિશેષ મહત્ત્વ અપાઈ રહ્યું છે, કારણ કે પંચાયતો ત્રીજા સ્તરની સરકાર બની છે અને સાથે સાથે તેમને બંધારણીય દરજ્જો મળ્યો છે. બીજી તરફ, ગામડાંમાં બચત મંડળ, ધિરાણ મંડળી, દૂધ મંડળી, જળસ્રાવ મંડળી, વન મંડળી વગેરે જેવી સ્વૈચ્છિક વિકાસલક્ષી સંસ્થાઓ તો છે જ. આથી પંચાયતો અને આ સ્વૈચ્છિક વિકાસલક્ષી સંસ્થાઓ વચ્ચે સંઘર્ષના પ્રસંગો કે ઘર્ષણના બનાવો પણ બન્યા છે. આ સંજોગોમાં બંને એકબીજાને પૂરક કેવી રીતે થઈ શકે તે અંગે ચર્ચાવિચારણા કરવા ‘ઉન્નતિ’ અને ‘સજ્જતા સંઘ’ દ્વારા સંયુક્ત ઉપક્રમે રાજકોટ, હિંમતનગર અને અંકલેશ્વર ખાતે પ્રાદેશિક કાર્યશિબિરો યોજવામાં આવી. તેમાં આ વિષય વિશે વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી.

આ કાર્યશિબિરોમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ, ગ્રામ વિકાસ ક્ષેત્રે કામ કરતાં સંગઠનોના પ્રતિનિધિઓ અને પંચાયતોમાં સભ્યો કે સરપંચ તરીકે ચૂંટાયેલા લોકો હાજર રહ્યા હતા. તેમણે જૂથવાર આ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી હતી:

- (૧) ગામમાં વિકાસનાં કયાં કામો કરવાની જરૂર છે?
- (૨) એ કામો હાલ કોણ કરે છે?
- (૩) એ કામો કોણે કરવાં જોઈએ?

આ ત્રણેય કાર્યશિબિરોમાંથી એક તારણ એ ઉપસી આવ્યું હતું કે ગામડાંમાં જે વિકાસલક્ષી સંગઠનો કામ કરે છે તે પંચાયતોની સમાંતર સંસ્થાઓ નથી. બંનેની ભૂમિકા પરસ્પર વિરોધી નથી, પણ પૂરક છે. બધાં જ કામો પંચાયતો કરી શકે તેમ નથી અને કરે તો એ વાજબી પણ નથી. પણ પંચાયતો સ્વૈચ્છિક વિકાસલક્ષી સંગઠનો માટે માર્ગદર્શક અને સહાયક બની શકે છે. સ્વૈચ્છિક વિકાસલક્ષી સંગઠનોના સભ્યો અને નેતાઓ પંચાયતને નહિ પણ ગ્રામ સભાને જવાબદાર બને તે સ્વીકારવા લગભગ તૈયાર હતા. હવે આ જ વિષય અંગે રાજ્ય કક્ષાની એક કાર્યશાળા અમદાવાદમાં તા.૨૪.૧.૨૦૦૧ના રોજ યોજાઈ રહી છે. વધુ વિગત માટે સંપર્ક સાધો: ‘ઉન્નતિ’, જી-૧/૨૦૦, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૫. ફોન: (૦૭૯) ૬૭૪૬૧૪૫.

વંચિત સમાજોમાં શિક્ષણ: સમસ્યાઓ અને ઉકેલો

અમદાવાદની ‘સોસાયટી ફોર એજ્યુકેશન, એમ્પાવરમેન્ટ એન્ડ

ડેવલપમેન્ટ’ (સીડ) દ્વારા અમદાવાદમાં ‘વંચિત સમાજોમાં શિક્ષણ: સમસ્યાઓ અને ઉકેલો’ અંગે તા.૨૨.૧૨.૦૧ના રોજ એક કાર્યશાળાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ ક્ષેત્રે કામ કરતી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના કાર્યકરો અને તજજ્ઞો હાજર રહ્યા હતા. તેમણે પ્રાથમિક શિક્ષણને સ્પર્શતા વિવિધ પ્રશ્નો વિષે વિશદ ચર્ચા-વિચારણા કરી હતી.

‘સીડ’ દ્વારા પ્રાથમિક શિક્ષણ અંગે લઘુમતીઓ દ્વારા સંચાલિત શાળાઓમાં જે સર્વેક્ષણ હાથ ધરાયું હતું તેનાં તારણો રજૂ કરાયાં હતાં. આ સર્વેક્ષણ બનાસકાંઠા અને અમદાવાદ જિલ્લાની શાળાઓમાં હાથ ધરાયું હતું. સર્વેક્ષણ મુજબ જણાયું છે કે ૩૩ ટકા શાળાઓ ભાડાનાં મકાનોમાં ચાલે છે. વીજળી, પાણી, સંડાસ, બાથરૂમ જેવી પ્રાથમિક સગવડો ખૂબ જ ઓછા પ્રમાણમાં છે. અમદાવાદના દસકોઈ તાલુકામાં શાળાઓમાં પૂરતા વર્ગખંડોનો અભાવ છે, ૫૦ ટકા ગામોની શાળાઓમાં એક પણ પુસ્તક નથી. જરૂરી નક્શાઓ અને ફર્નિચર પણ નથી, રમતગમતનાં મેદાન અને સાધનો પણ નથી.

સર્વેક્ષણમાં એમ પણ જાણવા મળ્યું કે આચાર્યો અને શિક્ષકો ૧૦ વર્ષથી શિક્ષણ કાર્ય સાથે જોડાયેલા હોવા છતાં પરંપરાગત શિક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે. અનેક કારણોસર બાળકો અધવચ્ચે શાળા છોડી દે છે. વળી, શાળામાંથી ઊઠી ગયેલાં બાળકોમાં ૧૩.૧૦ ટકા બાળકો એકથી ચાર ધોરણ દરમ્યાન ઊઠી ગયાં છે અને ૨૮.૨ ટકા બાળકો પથી ૭ ધોરણ દરમ્યાન ઊઠી ગયાં છે.

આ સર્વેક્ષણને આધારે અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના વ્યાપક અનુભવને આધારે કાર્યશાળામાં કેટલાંક સૂચનો રજૂ થયાં હતાં. તેમાં સૌથી અગત્યનું સૂચન એ હતું કે સરકાર સાથે સંપર્ક સાધીને પ્રાથમિક શિક્ષણની સમસ્યાઓ ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરવો. વધુ વિગતો માટે સંપર્ક સાધો: શ્રી જાવેદ અમીર, નિયામક, સીડ, બી-એ-૧૦, યુનાઈટેડ એપાર્ટમેન્ટ્સ, મક્તમપુરા, સરખેજ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૫. ફોન: ૬૮૨૨૬૧૯, ૬૮૨૦૦૨૧.

‘ઈન ધ હેન્ડ્ઝ ઓફ ધ પીપલ’નું વિમોચન

અમદાવાદના ‘ડેવલપમેન્ટ સર્પોર્ટ સેન્ટર’ના નિયામક શ્રી અનિલ શાહના લેખોના સંકલન એવા આ પુસ્તકનો વિમોચન સમારંભ

અમદાવાદમાં ૨૯મી ડિસેમ્બર-૨૦૦૧ના રોજ યોજાયો. આ પુસ્તકનું વિમોચન ગુજરાત સરકારના ભૂતપૂર્વ અધિકારી શ્રી જમનાદાસ શાહ દ્વારા કરાયું હતું. આ પ્રસંગે અનિલ શાહ ગ્રામ વિકાસ પારિતોષિક અને ફેલોશિપ આપવાની જાહેરાત પણ કરાઈ હતી. રૂ. ૫૦ હજારનું પારિતોષિક દર વર્ષે અપાશે અને રૂ. ૫૦ હજારની ફેલોશિપ દર બે વર્ષે અપાશે. ગ્રામ વિકાસના ક્ષેત્રે શ્રી અનિલ શાહના પ્રયાસોને ખૂબ જ બિરદાવવામાં આવ્યા હતા.

શ્રી ચૂનીભાઈ વૈદને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વિશ્વ પ્રતિભા એવોર્ડ

૮૪ વર્ષના સર્વોદય આગેવાન શ્રી ચૂનીભાઈ વૈદને વિશ્વ ગુજરાતી સમાજ દ્વારા પ્રથમ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વિશ્વ પ્રતિભા એવોર્ડ એનાયત કરવામાં આવ્યો છે. રૂ. ૨.૫૦ લાખનો આ એવોર્ડ દર વર્ષે રાજકીય, વહીવટી, સામાજિક અથવા જાહેર સેવાના ક્ષેત્રે જે વ્યક્તિની વિશ્વ પ્રતિભા ઉપસેલી હોય તેવી વ્યક્તિને આપવામાં આવશે.

ગુજરાતની વિકટ જળ સમસ્યા અને ગ્રામ વિસ્તારમાં જળ સમસ્યાને કારણે પડતી મુશ્કેલીઓ સામે શ્રી ચૂનીભાઈ વૈદે વિવિધ પ્રકારનાં આંદોલનો કર્યાં છે. ૧૯૮૦-૮૧માં સારસ્વત પંથકનાં ગામડાંઓમાં ફ્લોરાઈડયુક્ત પાણીના કારણે થતા વિવિધ રોગોના પ્રશ્ને તેમણે આંદોલન કર્યું અને અંતે રાજ્ય સરકારે પાઈપલાઈનથી ચોખ્ખું પાણી આપવાની સંમતિ આપી હતી. ઉત્તર ગુજરાતના બનાસકાંઠામાં સિપુ બંધ બંધાતાં સિપુ નદીના નીચાણના ભાગમાં વસતા લગભગ ૧૫૦ ગામડાંના ૧.૫૦ લાખ લોકોને સિપુ નદીનું પાણી મળતું બંધ ગઈ ગયું હતું. ૧૯૮૭-૮૭માં તેમણે આ પ્રશ્ને આંદોલન ચલાવ્યું હતું અને રાજ્ય સરકારે કરાર કરીને આ ગામડાંના લોકોને પાણી આપવા સંમતિ દર્શાવી હતી.

અમદાવાદ જિલ્લાના દહેગામ તાલુકાના કડાદરા ગામની ગૌચરની જમીન એક બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીને આપી દેવાવા સામે પણ તેમણે સફળ આંદોલન ચલાવ્યું હતું. વલસાડ જિલ્લામાં ઉમરગામ ખાતે બંધાઈ રહેલા બંદર સામે પણ શ્રી ચૂનીભાઈ વૈદ આંદોલન ચલાવી રહ્યા છે. લોકોને અન્યાય સામે સંગઠિત કરવા તે એમનું જીવનકાર્ય રહ્યું છે.

આ પ્રસંગે પુસ્તકનો પરિચય ડૉ. સુદર્શન આયંગર દ્વારા અપાયો હતો અને અનિલ શાહ સાથે કામ કરનારા કાર્યકરો અને અધિકારીઓએ તેમના કાર્ય વિશે વાતો કરી હતી. અનિલ શાહે તેમના પ્રતિભાવમાં એમ જણાવ્યું હતું કે તેમના કામમાં “અનુકૂળતાઓના સિલસિલાએ અત્યંત મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.”

આ પુસ્તકનું સંપાદન ડૉ. સુદર્શન આયંગર અને સુશ્રી ઈન્દિરા હિરવે દ્વારા કર્યું છે. તેમાં ગ્રામ વિકાસ, જળસ્રાવ વિકાસ, સહભાગી સિંચાઈ વ્યવસ્થા અને સંયુક્ત વન વ્યવસ્થા ચાર ભાગમાં કુલ ૩૦ લેખોનો સમાવેશ કરાયો છે. પુસ્તકનું આમુખ સસેક્સ યુનિવર્સિટીની ‘ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ડેવલપમેન્ટ સ્ટડીઝ’ના શ્રી રોબર્ટ ચેમ્બર્સ દ્વારા લખાયું છે. સંપર્ક: ડેવલપમેન્ટ સર્પોર્ટ સેન્ટર, ૨, પ્રકૃતિ એપાર્ટમેન્ટ્સ, રેડ રોડ રેસ્ટોરન્ટ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૬૦૦૦૮. ફોન: ૦૭૯-૬૩૦૧૮૯૨, ફેક્સ: ૦૭૯-૬૩૦૩૨૯૬, ઈ-મેઈલ: dsc@satyamnet

ઓરિસ્સામાં આદિવાસીઓનું આંદોલન

ઓરિસ્સાના નવરંગપુરા જિલ્લામાં તા.૧૧.૧૧.૨૦૦૧ના રોજ આશરે ૮૦૦ સ્ત્રીઓની એક રેલી તેના બે સપ્તાહ પહેલાં આ જ જિલ્લામાં રાયગઢ ખાતે ૪૦૦ આદિવાસીઓની સભા દરમ્યાન પોલિસે કરેલા અત્યાચારના વિરોધમાં કાઢવામાં આવી હતી. હજારો મહિલાઓની આ રેલી ઉપર પોલિસે ગોળીબાર કરતાં બે જણ માર્યા ગયા હતા અને બીજા ૧૧ ઘવાયા હતા. રાયગઢ ખાતેની સભા ૩૦.૧૦.૨૦૦૧ના રોજ યોજાઈ હતી અને તેમાં પોલિસે ગોળીબાર કરતાં ત્રણ જણ માર્યા ગયા હતા અને ૫૦ જણ ઘવાયા હતા.

ઓરિસ્સામાં કોરાપુર ખાતે ૧૯૫૮-૬૦ના ગાળા દરમ્યાન જે બાંગ્લાદેશી નિર્વાસિતો આવ્યા હતા તેમને બે લાખ હેક્ટર જમીન પરનાં જંગલોનો નાશ કરીને વસાવાયા અને તેમણે જમીનો પચાવી પાડી તેનાથી આ સંઘર્ષ ઊભો થયો છે. લાકડાંચોર માફિયાઓ, વનના અધિકારીઓ અને વહીવટી તંત્રની સાંઠગાંઠ આને માટે કારણભૂત છે. દલિતો અને આદિવાસીઓ તેમની જમીનો પાછી માગે છે અને તે માટે તેઓ આંદોલન કરી રહ્યા છે. આદિવાસીઓ તેમની પાસેનાં સંસાધનોના માલિકો છે એ ખ્યાલ હવે સૌએ સ્વીકારવો જોઈએ. આદિવાસીઓ અને બિનઆદિવાસીઓ વચ્ચે આ જ કારણે સશસ્ત્ર સંઘર્ષ પણ થાય છે. જુન અને જુલાઈ ૨૦૦૧ દરમ્યાનના આવા બનાવોમાં પાંચ આદિવાસીઓએ તેમના જાન ગુમાવ્યા છે. સ્થાપિત હિતો આદિવાસીઓના શોષણની તેમની પદ્ધતિ ચાલુ રાખવા માગે છે અને તેથી આદિવાસીઓ પર અત્યાચાર કરે છે. સંપર્ક: જહોન સેમ્યુઅલ, એનસીએએસ.

જુઓ પૃષ્ઠ ૪૧

સંદર્ભ સાહિત્ય

આજના દલિત આંદોલનનો એજન્ડા

ગુજરાતના દલિત આંદોલનના નેતા અને 'રાષ્ટ્રીય દલિત માનવ અધિકાર ઝુંબેશ'ના કન્વિનર શ્રી માર્ટિન મેકવાને તા.૯.૧૨.૨૦૦૧ના રોજ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર નિર્વાણ દિને અમદાવાદમાં ૨૦૦૧નું જે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર સ્મૃતિ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તે આ પુસ્તિકા રૂપે પ્રકાશિત થયું છે. 'અધિકાર' સંસ્થા દ્વારા આ વ્યાખ્યાન યોજવામાં આવ્યું હતું, અને તે અમદાવાદના મહેંદી નવાઝ જંગ હોલ ખાતે યોજાયું હતું. આ વ્યાખ્યાન બે ભાગોમાં વહેંચાયેલું છે:

- (૧) પૂર્વભૂમિકા.
- (૨) દલિત આંદોલનના પાયામાં રહેલી આજની સ્થિતિ.

વ્યાખ્યાનકારે દલિત આંદોલનના પાયામાં રહેલી આજની સ્થિતિને સાત ભાગમાં વહેંચી છે:

- (૧) અસ્તિત્વ ટકાવવાના સવાલથી શરૂ થતી આર્થિક પરિસ્થિતિ.
- (૨) સલામતી.
- (૩) સ્વીકૃતિ: પ્રેમથી માંડી માનમર્યાદા સુધી.
- (૪) સ્વમાન.
- (૫) સંપૂર્ણ વિકાસ.
- (૬) દલિત એટલે શું?
- (૭) દલિત આંદોલનના નક્કર કાર્યક્રમો.

વ્યાખ્યાનકારે કહ્યું છે કે દલિત આંદોલનના સંદર્ભનાં આ પ્રશ્નો ઊભા થાય છે:

- (૧) મારી પાસે દલિત બાંધવોની પરિસ્થિતિની યોગ્ય સમજ છે?
- (૨) મારી પાસે પરિસ્થિતિની જે સમજ છે તેમાં બહુમતી લોકોની સંમતિ છે?
- (૩) મને આ પરિસ્થિતિ બદલાય તે અંગેની લડત કે સંઘર્ષના અંતે શું પરિણામોની અપેક્ષા છે?
- (૪) આ લડત કે સંઘર્ષ ચલાવવાની મારી પાસે પદ્ધતિ, અભિગમ અને વ્યૂહરચના છે?
- (૫) આ લડત કે સંઘર્ષ માટે મારી પાસે શું આયોજન છે?
- (૬) આ લડત, સંઘર્ષ કે આંદોલન મને શક્ય જણાય છે?
- (૭) આ આંદોલન માટે હું જ રૂરી તેવો તમામ ભોગ આપવા તૈયાર છું?
- (૮) આ આંદોલનની નેતાગીરી કોણ લેશે?

વ્યાખ્યાનકારે આ તમામ મુદ્દાઓની પોતાના વ્યાખ્યાનમાં વિગતે ચર્ચા કરી છે. જેઓ દલિતોના પ્રશ્નો વિશે ચિંતિત છે તેવા સૌ કર્મશીલો, રાજકીય નેતાઓ, વિદ્યા જગતના તજજ્ઞો અને સ્થાનિક કાર્યકરો માટે આ વ્યાખ્યાન માર્ગદર્શન પૂરું પાડનારું છે.

નકલ માટે સંપર્ક સાધો: પરિવર્તન ટ્રસ્ટ, ૧૪, મહાલક્ષ્મી સોસાયટી, શંકરપાર્ક સામે, કે. કે. ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ પાછળ, મુ.પો.તા. પાદરા, જિ. વડોદરા. ફોન: ૦૨૬૬૨-૨૧૧૫૨. પૃ:૪૬.

વિશ્વભરમાં છવાઈ ગયેલો દલિતોનો અવાજ

ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૧ દરમ્યાન દક્ષિણ આફ્રિકામાં ડરબન ખાતે 'સંયુક્ત રાષ્ટ્રો' (યુએન)ની વંશવાદ વિરોધી પરિષદ યોજાઈ ગઈ તે પછી આ પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં ભારતના દલિતોનો અવાજ ડરબન પરિષદમાં રજૂ થયો અને ડરબનની પ્રક્રિયામાં દલિત પ્રશ્નને શું મળ્યું? તે વિશે વિગતે રજૂઆત કરવામાં આવી છે. પુસ્તકનાં પ્રકરણો આ મુજબ છે:

- (૧) વિશ્વભરમાં છવાઈ ગયેલો દલિતોનો અવાજ.
- (૨) વિશ્વમાં ભેદભાવનો ભોગ બનેલા અન્ય પ્રજાસમૂહો.
- (૩) ડરબનમાં છેલ્લે શું થયું?
- (૪) ડરબનની પ્રક્રિયામાં દલિત પ્રશ્નને શું મળ્યું?

આ પુસ્તકમાં વંશવાદ વિરુદ્ધ શિખર પરિષદ તરફ દોરી જતા બનાવોની વિગતો આપવામાં આવી છે, તેમ જ આ પરિષદમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના મંચનું જે ઘોષણાપત્ર જાહેર થયું તેનો પાઠ પણ આપવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના મંચે ઘડી કાઢેલો નક્કર પગલાં માટેનો કાર્યક્રમ પણ આપવામાં આવ્યો છે.

ડરબન પરિષદ દરમ્યાન જે વિશિષ્ટ મહાનુભાવોએ પ્રવચનો આપ્યાં તેમના અંશો પણ આ પુસ્તકમાં અપાયાં છે. વળી, ભારતના રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર પંચના સભ્ય ન્યાયમૂર્તિ ડૉ. કે. રામસ્વામીએ રજૂ કરેલા નિવેદનનો સંપૂર્ણ પાઠ અને રાષ્ટ્રીય દલિત માનવ અધિકાર ઝુંબેશનો એજન્ડા વગેરે પણ અપાયા છે.

ભારતના દલિતોની જેમ જ દુનિયામાં જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી જાતિઓ અને ધર્મના લોકોની કેવી દયનીય સ્થિતિ છે તેને વિશેની

વિગતો પણ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવી છે. લેખક: શ્રી માર્ટિન મેકવાન. પ્રકાશક: પરિવર્તન ટ્રસ્ટ, ૧૪ મહાલક્ષ્મી સોસાયટી, શંકર પાર્ક સામે, કે. કે. ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ પાછળ, મુ. પો. તા. પાદરા, જિ. વડોદરા. પૃ.૭૭ સ્વૈચ્છિક યોગદાન રૂ. ૨૫.

ઈવોલ્વિંગ એન એજ્યુકેશનલ સ્ટ્રેટેજી ફોર કેપેસિટી બીલ્ડિંગ ઓફ ગ્રાસરૂટ લીડર્સ

આ અંગ્રેજી પુસ્તિકા 'ઉન્નતિ'નાં સુશ્રી દીપા સોનપાલે 'જનવિકાસ'ના શ્રી ફિરોઝ કોન્ટ્રેક્ટર સાથે કરેલી વાતચીતથી લખાઈ છે. 'જનવિકાસ'ના ભાગ રૂપે સેન્ટર ફોર રુરલ સપોર્ટ એન્ડ ટ્રેનિંગ(સીઆરએસટી) ખાતે જ શ્રી ફિરોઝ કોન્ટ્રેક્ટર સાથે કામ કરતાં સુશ્રી વિભા અને સુશ્રી શિરિન સાથેની વાતચીતમાંથી મળતા મુદ્દાઓનો સમાવેશ પણ આ પુસ્તિકામાં કરાયો છે.

તેમાં શ્રી કોન્ટ્રેક્ટરે ગ્રામ વિકાસ માટે કામ કરવા માગતા યુવાનો માટે જે નવતર શિક્ષણ પદ્ધતિ વિકસાવી તેના અનુભવો વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યા છે. તેમણે 'ફેલોશિપ પ્રોગ્રામ ઈન સોશયલ મેનેજમેન્ટ' (એ.પી.એસ.એમ.) અને પછીથી 'યુવા પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમ' કેવી રીતે વિકસાવ્યા અને તેમાં કયા વિષયોને શા માટે સમાવવામાં આવ્યા તેની વિગતો પણ આપવામાં આવી છે. સ્વયં વિશેની, બીજાઓ વિશેની અને આસપાસના જગત વિશેની સભાનતા દ્વારા ભણતર એ આ કાર્યક્રમનો પાયાનો સિદ્ધાંત છે. ત્રણ તબક્કામાં આ કાર્યક્રમો વિકસાવાયા છે. અભ્યાસક્રમની સંપૂર્ણ વિગતો તેમાં અપાઈ છે.

આ પ્રક્રિયા દરમ્યાન કયા પદાર્થપાઠ શીખવા મળ્યા તે પણ પુસ્તિકામાં અપાયું છે. સ્થાનિક નેતાઓના ક્ષમતા વર્ધન માટેની શૈક્ષણિક વ્યૂહરચના કેવી હોવી જોઈએ તે પુસ્તિકા દ્વારા સમજી શકાય છે. વિકાસનાં કામોમાં રોકાયેલા અને ખાસ કરીને પ્રશિક્ષણ ક્ષેત્રે રોકાયેલા કાર્યકરોની પ્રશિક્ષણ અંગેની સમજ વિસ્તારવામાં આ પુસ્તિકા ઉપયોગી થાય તેમ છે. પૃ. ૨૪. નકલ મેળવવા માટે સંપર્ક સાધો: 'ઉન્નતિ'.

શિક્ષણની વૈજ્ઞાનિકતા

આ હિંદી પુસ્તક શિક્ષણની પાયાની બાબતો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. લેખકના શિક્ષણ અંગેના નિબંધો તેમાં આપવામાં આવ્યા છે. ઉપરાંત, લેખકની કેટલીક વાર્તાઓનો સમાવેશ પણ તેમાં કરવામાં આવ્યો છે. લેખક કવિ, નિબંધકાર, શિક્ષક અને સંપાદક તરીકે જાણીતા છે અને ગિજુભાઈ બધેકાનાં ઘણાં ગુજરાતી પુસ્તકોનો તેમણે હિંદીમાં અનુવાદ કર્યો છે. કાર્લ રોજર્સ, એરિક એરિક્સન, પાઉલો ફેરે, ગિજુભાઈ બધેકા, જે. કૃષ્ણમૂર્તિ વગેરે જેવા ઘણા શિક્ષાવિદોના ચિંતન પર

આધારિત આ નિબંધો તેમના ચિંતનને આત્મસાત કરવામાં ઉપયોગી થાય તેમ છે.

ખાસ કરીને શિક્ષકોને શિક્ષણને વધુ રસપ્રદ, અસરકારક અને સમાજોપયોગી બનાવવામાં આ પુસ્તક ઉપયોગી થાય તેમ છે. પુસ્તકમાં કુલ ૨૧ પ્રકરણો છે, અને તેમાં શિક્ષણનાં વિવિધ પાસાં અને સમસ્યાઓની ગહનતાપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવી છે. લેખક: રામનરેશ સોની. પ્રકાશક: કલાસન પ્રકાશન, મોડર્ન માર્કેટ, બિકાનેર, રાજસ્થાન. પૃ. ૧૫૦. કિંમત: રૂ. ૧૨૦.

ડેવલપમેન્ટ કન્સેપ્ટ્સ એન્ડ ધ રોલ ઓફ ધ ડેવલપમેન્ટ વર્કર

આ એક નાનો મોનોગ્રાફ છે. તે બે ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. પ્રથમ ભાગમાં વિકાસ વિશેની વિભાવનાઓ આપવામાં આવી છે અને છેલ્લાં ૫૦ વર્ષ દરમ્યાન વિકાસ માટેના જે વિવિધ અભિગમો વિકસ્યા છે તેની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. બીજા ભાગમાં વિકાસને એક સાધન તરીકે જોવાયું છે અને તેમાંથી પરિણમતી પરિસ્થિતિનો તેમાં ચિતાર અપાયો છે. આ ભાગમાં લેખકે ગ્રામીણ પ્રજાના વિકાસ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે.

આમ, પહેલો ભાગ વિકાસની વ્યાખ્યા અને અર્થ વિશે છે તથા બીજો ભાગ ચિરંતન સામુદાયિક વિકાસમાં વિકાસલક્ષી કાર્યકરની ભૂમિકા વિશે છે. વાયકને વિકાસ, વૃદ્ધિ, આધુનિકતા વગેરેના સંબંધો વિશે જાણવા મળે છે. તેમાં મૂડીવાદી, સામ્યવાદી, ગાંધીવાદી, સમાજવાદી વગેરે મોડેલ સમજાવવામાં આવ્યાં છે. તેમાં કહેવાયું છે કે જે સમાજકાર્ય વધુ સમતાપૂર્ણ અને ન્યાયી માળખું ઊભું કરવામાં મદદ કરે છે તે વિકસલક્ષી કહી શકાય.

બીજા ભાગમાં સામુદાયિક વિકાસ એટલે શું, સામુદાયિક વિકાસ શા માટે અને વિકાસલક્ષી કાર્યકરની ભૂમિકા તેમાં શું છે તેની સમજ આપવામાં આવી છે. વિકાસ કરવા માટે વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો અને સંસ્થાગત જરૂરિયાતોની પરિપૂર્તિ કેવી રીતે કરવી અને સહાય એટલે શું તેને વિશેની સમજ પણ અહીં આપવામાં આવી છે. વિકાસલક્ષી કાર્યકરનાં વલણો, લક્ષણો, કૌશલ્યો અને ભૂમિકા વિશે તેમાં વિગતે ચર્ચા થઈ છે. લેખક: પ્રો. ફિરોઝ કોન્ટ્રેક્ટર, પ્રકાશક: સેન્ટર ફોર એડવાન્સમેન્ટ ઓફ ફિલોસોફી, મુલ્લા હાઉસ, ચોથે માળે, ૫૧, મહાત્મા ગાંધી રોડ, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૧.

સીડ્ઝ ઓફ બોન્ડેજ

આ પુસ્તક આંધ્ર પ્રદેશમાં હાઈબ્રિડ કપાસના ઉત્પાદનમાં બાળ મજૂરો

તરીકેની છોકરીઓની સ્થિતિનો અભ્યાસ છે. અભ્યાસને આઠ ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે. નવી દિલ્લીના બિઝનેસ એન્ડ કોમ્યુનિટી ફાઉન્ડેશન તથા પ્લાન ઈન્ટરનેશનલના ઈન્ડિયા ચેપ્ટર દ્વારા આ અભ્યાસ માટે સહયોગ આપવામાં આવ્યો હતો. હૈદરાબાદની ગ્લોબલ રિસર્ચ એન્ડ કન્સલ્ટન્સી સર્વિસિસના નિયામક શ્રી દાવુલુરી વેંકટશ્વરલુ દ્વારા આ અભ્યાસ કરાયો છે. ભારતમાં ૧૯૭૦ના દાયકાના આરંભમાં કપાસના પાકમાં હાઈબ્રિડ બિયારણ દાખલ કરવામાં આવ્યું તેનાથી ભારતમાં રૂના ઉત્પાદનમાં જથ્થાત્મક અને ગુણાત્મક પરિવર્તન આવ્યાં. તેનાથી ઉત્પાદકતા વધી એટલું જ નહિ પણ વધારાની રોજગારી પણ ઊભી થઈ. પરંતુ હાઈબ્રિડ બિયારણે નાની છોકરીઓને વેઠ મજૂર તરીકે રાખવાની અને તેમનું શોષણ કરવાની પ્રથાને બળ આપ્યું.

અભ્યાસ કહે છે કે ભારતમાં કપાસનાં ખેતરોમાં ૪ લાખ બાળકીઓ કામ કરે છે અને તેમાંથી ૨.૫ લાખ માત્ર આંધ્ર પ્રદેશમાં જ કામ કરે છે. બાળકીઓ લાંબા ગાળાના કરાર પર ઓછા વેતને વધારે કલાક કામ કરે છે. એનું કારણ એ છે કે તેમનાં મા-બાપોએ દેવું કર્યું હોય છે. ૮૫ ટકા બાળકીઓ આ રીતે જ વેઠ મજૂર છે તેમને પુખ્ત વયના પુરુષોના વેતનના ૭૦ ટકા જેટલું અને પુખ્ત વયની સ્ત્રીઓના વેતનના ૪૫ ટકા જેટલું જ વેતન અપાય છે. બાળ મજૂરીનો અભ્યાસ કરવા ઈચ્છતા અને ખાસ કરીને ખેતી ક્ષેત્રે પ્રવર્તમાન બાળ મજૂરી વિશે જાણવા માગતા સૌને આ અભ્યાસ ઉપયોગી થાય તેમ છે. અભ્યાસને અંતે નાની સંદર્ભસૂચિ પણ આપવામાં આવી છે.

નકલ માટે સંપર્ક સાધો: બિઝનેસ એન્ડ કોમ્યુનિટી ફાઉન્ડેશન, બીજે

માળે, ભારત યુવક ભવન, ૧, જયસિંહ રોડ, નવી દિલ્લી. ફોન: ૦૧૧-૩૩૬૦૪૩૮, ફેક્સ: ૦૧૧-૩૩૪૪૮૧૪, ઈ-મેઈલ: bcf@del2.vsnl.net.in

બીલિંગ પાર્ટનરશિપ્સ ફોર રેવાઈન ડેવલપમેન્ટ

અમદાવાદની સ્વૈચ્છિક સંસ્થા 'વિકસત' દ્વારા તા.૨૧.૭.૨૦૦૧ના રોજ અમદાવાદ ખાતે આ વિષય અંગે યોજાયેલી કાર્યશાળાનો આ અહેવાલ છે. આ કાર્યશાળામાં ગુજરાતમાં જળસ્રાવ વિકાસ માટેની નીતિ અને કાર્યક્રમ, જળસંગ્રહનો સામાજિક લિંગભેદના સંદર્ભમાં સૂચિતાર્થ, નીતિ વિષયક ફેરફારો, નંદેસરીની કોતર જમીન વિકાસ પરિયોજના, જમીનનું પુનર્સાધન, સ્થાનિક સમુદાયોના અનુભવો, નાનાં નદી-નાળાં અંગે તકનિકી અભિગમો અને ઉકેલો, બાગાયત દ્વારા વિકસાની તકો, ચાણોદની સફળતાનો અનુભવ વગેરે વિષયો વિશે રજૂઆતો થઈ હતી અને ચર્ચા થઈ હતી. જળસ્રાવ અને કોતર વિકાસ જેવા વિષયો વિશે ચિંતિત સૌને માટે આ સામૂહિક ચિંતન ઉપયોગી થાય તેમ છે.

અહેવાલમાં અંતે અમલની વ્યૂહરચના, સંશોધન અને નીતિવિષયક બાબતો અંગે જે ભલામણો કાર્યશાળા દરમ્યાન ઉપસી આવી તેની વિગતો પણ આપવામાં આવી છે. આ ભલામણો કોતરોના વિકાસ માટે ઉપયોગી થાય તેમ છે.

નકલ માટે સંપર્ક સાધો: વિકસત, નેહરુ ફાઉન્ડેશન ફોર ડેવલપમેન્ટ, થલતેજ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪.

પૃષ્ઠ ૩૮નું શોષ

વિશ્વ વિકલાંગતા દિનની કચ્છમાં ઉજવણી

તા.૩.૧૨.૨૦૦૧ના રોજ વિશ્વ વિકલાંગતા દિને કચ્છમાં ભુજ ખાતે વિકલાંગોની એક જાહેર સભા યોજાઈ હતી. તેમાં ૧૨૦૦ વિકલાંગ સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને બાળકો હાજર રહ્યાં હતાં. કચ્છ યુવા વિકલાંગ મંડળ અને સ્નેહ સમુદાયના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયો હતો. આ સભાનો હેતુ વિકલાંગો પ્રત્યે સમાજમાં રોજરોજ જે ભેદભાવો રાખવામાં આવે છે તેના પ્રત્યે લોકોમાં જાગૃતિ લાવવાનો અને જાહેર નીતિ પર પ્રભાવ પાડવાનો હતો કે જેથી વિકલાંગ લોકો તેમના અધિકારો ભોગવી શકે અને ગૌરવપૂર્ણ જીવન જીવી શકે.

આ સભામાં નવ ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા. તેમાં જાહેર સ્થળોએ વિકલાંગોની પહોંચ વધે, તમામ વિકલાંગોને ઓળખપત્ર મળે, યોગ્ય વળતર મળે, સારી ગુણવત્તાવાળાં યોગ્ય સાધનો મળે,

જીવનનિર્વાહની સમાન તકો મળે, શિક્ષણ માટે સમાન તકો મળે, સામાજિક સલામતી હોય, સમાજ અને સરકાર વિકલાંગ લોકો પ્રત્યે સંવેદનશીલ બને અને વિકલાંગ લોકોમાં આત્મવિશ્વાસ અને ગૌરવ ઊભાં થાય તેવા વિષયોને વાણી લેવામાં આવ્યા હતા. આ માગણીઓ સાથેનું એક આવેદનપત્ર પછી જિલ્લાના કલેક્ટરને સુપરત કરવામાં આવ્યું હતું.

આ સંમેલનમાં વિકલાંગો ઉપરાંત તેમના પરિવારોના સભ્યો હાજર રહ્યા હતા. સભાનું ઉદ્ઘાટન જિલ્લા વિકાસ અધિકારી (ડીડીઓ)એ કર્યું હતું. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના કાર્યકરો અને સરકારનાં વિવિધ ખાતાના અધિકારીઓ પણ તેમાં હાજર રહ્યા હતા. સ્નેહ સમુદાય અને કચ્છ યુવા વિકલાંગ મંડળ હવે આ સભાના ઠરાવોનો અમલ થાય તે માટે ઝુંબેશ ચલાવશે.

છેલ્લા ત્રણ માસ દરમ્યાન 'ઉન્નતિ' દ્વારા નીચે મુજબની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવી હતી:

કચ્છમાં પુનર્વસન

અમે કચ્છમાં પુનર્વસન અંગે નીચે મુજબની ચાર પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું:

૧. નબળાં જૂથોનું સમુદાય આધારિત પુનર્વસન. ૨. આવાસ અને જીવનનિર્વાહને પ્રોત્સાહન. ૩. ભયાઉમાં સહભાગી નગર આયોજન. ૪. સહભાગી પુનર્વસનને પ્રોત્સાહન આપવા માટે વિવિધ સંસ્થાઓ સાથે સંપર્ક.

અમે છેલ્લા ત્રણ માસ દરમ્યાન ૧,૨૦૦થી પણ વધારે કુટુંબોની મનોસામાજિક, તબીબી અને અન્ય રોજિંદી જરૂરિયાતો સંતોષવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. અમે વિકલાંગ લોકોને પ્રમાણપત્ર મળે તેના ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું કે જેથી તેઓ વળતર અને અન્ય અધિકારો મેળવી શકે. ત્રીજી ડિસેમ્બર, ૨૦૦૧ના વિકલાંગતા દિને અમે અમારી સહયોગી સંસ્થાઓ એક્શન એઈડ, કચ્છ યુવા વિકલાંગ મંડળ અને હૅન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલ દ્વારા આયોજિત સંમેલનમાં ભાગ લીધો હતો. વિકલાંગોને પડતી સમસ્યાઓ ઉઠાવવા ઉપરાંત આ બેઠકમાં સંવેદનશીલતા ઊભી કરવાનું કામ પણ થયું.

આવાસ અને જીવનનિર્વાહના સંદર્ભમાં અમે ભરતગૂથણ કરતી ૨૦૦ મહિલાઓ, ૪૨ વણકરો અને હાથ છાપકામનાં ૧૬ જેટલાં એકમોને સહયોગ આપ્યો છે. ભૂકંપગ્રસ્ત કારીગરો દ્વારા બનાવાયેલી વસ્તુઓ 'દોરી' બ્રાન્ડ નામથી બજારમાં મૂકવામાં આવી છે. કારીગરો પહેલી જ વાર સી.આઈ.આઈ. દ્વારા ૧થી ૩ નવેમ્બર, ૨૦૦૧ દરમ્યાન અમદાવાદમાં ગ્રામીણ સાહસોના સંમેલન દરમ્યાન યોજાયેલા પ્રદર્શનમાં ભાગ લેવા આવ્યા હતા.

અમે ૫૦૧ કુટુંબોને આવાસ પૂરો પાડ્યો છે. એ એક કમનસીબ બાબત છે કે ભયાઉ નગરમાં બાંધકામ માટેની મંજૂરી આપવાની જાહેરાત સરકારે હજુ સુધી કરી નથી. તેને પરિણામે બાંધકામની પ્રવૃત્તિ હજુ સુધી શરૂ થઈ નથી. અમે તમામ હિતધારકોની સાથે વિચાર-વિમર્શ કરી રહ્યા છીએ અને વિવિધ હિત જૂથોની જરૂરિયાતોની એક વિગતવાર યાદી તૈયાર કરી રહ્યા છીએ કે જેથી જમીનનો યોગ્ય ઉપયોગ અને માળખાગત સવલતોના વિકાસ માટેની આયોજન થઈ શકે.

સહભાગી આયોજનની પ્રક્રિયા કચ્છનાં અન્ય નગરોમાં શરૂ કરવા માટે 'એક્શન એઈડ' દ્વારા તા.૧૭.૧૨.૨૦૦૧ના રોજ એક બેઠક બોલાવવામાં આવી હતી. આ પ્રક્રિયાના પ્રયોજક તરીકે એક સંસાધન સંસ્થા સ્વરૂપે અમારી પસંદગી કરવામાં આવી હતી. પુનર્વસન વિશેના અનુભવને અને મળેલા પદાર્થ પાઠને પ્રોત્સાહન આપવા માટે અમે આંતરસંસ્થાકીય સંપર્કો ચાલુ રાખ્યા હતા. અમે ઓક્સફામની સમીક્ષા બેઠકમાં હાજરી આપી હતી અને 'કારીતાસ' (ભારત) માટે જીવનનિર્વાહને પ્રોત્સાહન માટે બે દિવસની તાલીમનું આયોજન કર્યું હતું.

'ફોર્ડ ફાઉન્ડેશન'ના પ્રાદેશિક પ્રતિનિધિ ડૉ. ગોહર રિઝવીએ તા.૨૮.૧૨.૨૦૦૧ના રોજ ભયાઉ ખાતે અમારા કાર્યાલયની મુલાકાત લીધી હતી. તેમની મુલાકાત ભયાઉ ખાતેના અમારા તમામ કાર્યકરો માટે પ્રેરણાદાયક અને પ્રોત્સાહક બની રહી.

ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં પંચાયતી રાજ સંબંધી પ્રવૃત્તિઓ

ગુજરાતમાં પંચાયતોની ચૂંટણી

ગુજરાતમાં ગ્રામ પંચાયતોની ચૂંટણી તા.૨૩.૧૨.૨૦૦૧ના રોજ દોઢ વર્ષ પછી યોજવામાં આવી. મુક્ત અને ન્યાયી ચૂંટણી યોજાય તે માટે તથા દલિતો અને મહિલાઓનું ડમી તરીકે નહિ પણ સ્વતંત્ર નેતૃત્વ ઊભું થાય તે માટે પ્રોત્સાહન આપવા અમે મતદાર જાગૃતિ ઝુંબેશ ચલાવી. ૨,૦૦૦ કરતાં પણ વધુ ગામોને આવરી લેવાય તે રીતે ૬૦ જેટલી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સાથે સંયુક્ત વ્યૂહરચના વિકસાવવામાં આવી. આ ઉપરાંત, ગ્રામ સ્તરે જાગૃતિ ફેલાય તે માટે અમે પાંચ ભીંત ચિત્રો, બે પ્રકારની ઓડિયો કેસેટ, ત્રણ પ્રકારની વિડિયો કેસેટ અને ચોપાનિયાં પ્રકાશિત કર્યાં અને વિતરિત કર્યાં. અમારા પંચાયતી રાજ અંગેના દ્વિમાસિક 'પંચાયત જગત'નો ગ્રામ પંચાયતની ચૂંટણી અંગે વિશેષ અંક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો. મતદાર જાગૃતિ ઝુંબેશ અમને સ્થાનિક શાસન પ્રક્રિયામાં ડમી નેતૃત્વનાં દૂષણો વિશે જાગૃતિ ફેલાવવામાં મદદ કરી.

ગ્રામ સભા પ્રત્યે ઉત્તરદાયિત્વ

આ ત્રણ માસ દરમ્યાન અમે જળશ્રાવ સમિતિઓ, સંયુક્ત વનસંચાલન સમિતિઓ, યુવક મંડળો, મહિલા મંડળો અને પંચાયતો જેવી સ્થાનિક ગ્રામીણ સંસ્થાઓ વચ્ચેના સંબંધો અને સંઘર્ષોને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. 'સજ્જતા સંઘ' સાથેના સહયોગમાં અમે રાજ કોટ, હિંમતનગર અને

અંકલેશ્વર ખાતે ત્રણ દિવસની એક દિવસીય પ્રાદેશિક બેઠકો આ મુદ્દે યોજાયા. તેમાં સ્થાનિક સંસ્થાઓ, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને પંચાયતોના પ્રતિનિધિઓ હાજર રહ્યા હતા. આ ત્રણેય બેઠકોમાં એ મુદ્દો ખૂબ જ સ્પષ્ટ રીતે ઉપસી આવ્યો કે પંચાયત હોય કે સ્થાનિક ગ્રામીણ સ્તરની બીજી કોઈ સંસ્થા હોય, પણ તે ગામના વિકાસ પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધ છે. જો કે આ સંસ્થાઓ લોકો પ્રત્યે ઉત્તરદાયી બને તેવા પ્રકારની કોઈ વ્યવસ્થા નથી. એવી ભલામણ કરવામાં આવી કે આ તમામ સંસ્થાઓનું સહઅસ્તિત્વ જરૂરી છે અને તેઓ ગ્રામ સભાને જવાબદાર બને તે આવશ્યક છે. આ મુદ્દે રાજ્ય સ્તરની એક બેઠક તા. ૨૪.૧.૨૦૦૨ના રોજ યોજવામાં આવી છે.

મહિલા નેતૃત્વનું સશક્તીકરણ

પંચાયતોમાં મહિલા નેતાઓ વધારે સશક્ત બને તે માટે અમને નવા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ જો એક મંચ પર આવે અને એકબીજાના અનુભવમાંથી શીખે તો તેઓ પોતે મજબૂત છે તેમ અનુભવે. અગાઉ ભેરોર ખાતે મહિલાઓનું સંમેલન આ મહિલા પ્રતિનિધિ માટે યોજાયું હતું તેની વિગતો આપી હતી. તા. ૯.૧૧.૨૦૦૧ના રોજ આવું જ એક સંમેલન શિક્ષિત રોજગાર પ્રબંધક સમિતિના સહયોગથી ઝુનઝુનુ ખાતે યોજવામાં આવ્યું હતું. ડુંગરપુર જિલ્લામાં આશપુર પંચાયત સમિતિમાં તા. ૧૭/૧૭. ૧૨.૨૦૦૧ દરમ્યાન ચૂંટાયેલા મહિલા પ્રતિનિધિઓની જિલ્લા સ્તરની તાલીમ યોજવામાં આવી હતી.

છેલ્લા ત્રણ માસ દરમ્યાન અમારા પંચાયતી રાજ કાર્યક્રમનું મધ્ય સત્રીય મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું હતું. મૂલ્યાંકનકારોએ પંચાયતોને મજબૂત કરવાના કાર્યક્રમના ભાગરૂપે પંચાયત સંદર્ભ કેન્દ્રો સ્થાપવાના અમારા પ્રયાસોની પ્રશંસા કરી હતી. અને તેમણે આ કેન્દ્રોને સંસ્થાગત સ્વરૂપ આપવાની ભાવિ યોજના ઘડવાની જરૂરિયાતની ભલામણ કરી હતી.

લોક આંદોલનને સહયોગ

દલિત અધિકાર અભિયાન

રાજસ્થાનમાં દલિત અધિકાર અભિયાન પ્રગતિ સાધી રહ્યું છે. રાજસ્થાનમાં આ અભિયાનને સહયોગ આપવા માટે અમે દલિતોની સ્થિતિ વિશે એક અભ્યાસ હાથ ધર્યો છે. એક્શન એઈડ દ્વારા રાષ્ટ્રીય સ્તરે કરવામાં આવી રહેલા અભ્યાસનો જ આ એક ભાગ છે. તેનાં પ્રાથમિક તારણોને આધારે તૈયાર થયેલો એક લેખ 'વિચાર'ના આ અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. અમે સાર્વજનિક સ્થળોએ દલિતો પ્રત્યે આચરવામાં આવતા ભેદભાવ તથા સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનો પ્રાપ્ત કરવામાં દલિતોને નડતા ભેદભાવ વિશે અમે એક અભ્યાસ હાથ ધરી રહ્યા છીએ.

જોધપુર અને બાડમેર જિલ્લાઓમાં ખંડ સ્તરે દલિત સંદર્ભ કેન્દ્ર દલિતોને ૧૦૦ વીઘા કરતાં પણ વધુ જમીન અપાવવામાં સફળ થયું છે. આ જમીન ઉપર ઉચ્ચ વર્ણના લોકોએ દબાણ કર્યું હતું. જોધપુરમાં બાલેસોર ખાતે કાનૂની સાક્ષરતા અને સામાજિક ચેતના વિશે તા. ૧૩/૧૪.૧૨.૨૦૦૧ દરમ્યાન મહિલા નેતાઓ માટે એક તાલીમ કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યો હતો.

પોશિત્રામાં ચાલુ લોકલડત

અમારા અગાઉના અંકોમાં અમે ગુજરાતમાં દ્વારકા નજીક પોશિત્રા ખાતે સૂચિત વિશિષ્ટ આર્થિક વિસ્તાર અને બંદરને કારણે ઊભા થતા વિસ્થાપન સામેની લોકલડત વિશે માહિતી આપી છે. સ્થાનિક લોકોએ બે વર્ષથી સતત લડત ચાલુ રાખ્યા બાદ આ પરિયોજનાની સક્ષમતાના પ્રશ્ને અને યોગ્ય વળતર માગવા માટે અદાલતમાં ધા નાખી છે. જો કે વડી અદાલતે વિશિષ્ટ આર્થિક વિસ્તારની સ્થાપનાની તરફેણમાં ચુકાદો આપ્યો છે. હવે લોકોની લડતે યોગ્ય પુનર્વસનનું પેકેજ મેળવવા તેમ જ સહભાગી આયોજન પ્રક્રિયા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું પડશે. વળી, સ્થાનિક લોક સંગઠન પુનર્વસનનાં ધોરણોનો અમલ થાય તે માટે એક નાણાકીય સંસ્થા સાથે સંપર્ક ઊભો કરવાનું આયોજન કર્યું છે. અમે પોશિત્રામાં લોકલડતને અમારો શૈક્ષણિક સહયોગ આપવાનું ચાલુ રાખી રહ્યા છીએ.

શૈક્ષણિક અને સંશોધન પ્રવૃત્તિ

શહેરી શાસન વિશે કાર્યલક્ષી સંશોધન

શહેરી શાસનમાં નાગરિકોની ભાગીદારી વિશે અમે અમારું કાર્યલક્ષી સંશોધન ચાલુ રાખ્યું છે. રિપોર્ટ ડ્રાઈ પદ્ધતિ દ્વારા નગરની પાયાની સવલતોની ગુણવત્તા ચકાસવાની લોકોની ક્ષમતા વિકસાવવા ઉપરાંત અમે આ પ્રક્રિયાને સંસ્થાગત સ્વરૂપ મળે અને તે પ્રક્રિયા કાયમી બને અને આ પ્રક્રિયા વધુ સુદૃઢ બને તે માટે વોર્ડ સ્તરની લોક સમિતિઓની રચના કરી છે. આ ત્રણ માસ દરમ્યાન અમે કચ્છના ભૂકંપગ્રસ્ત ચાર નગરોની નગરપાલિકાઓની ભૂમિકા વિશે પણ તપાસ કરી છે. આગામી ત્રણ માસમાં શહેરી શાસન અંગે રાજ્ય સ્તરની એક કાર્યશાળાનું આયોજન વિચારણા હેઠળ છે.

વરિષ્ઠ પ્રશિક્ષક સાથે સંવાદ

છેલ્લા ચાર દાયકાથી સ્થાનિક કર્મશીલોને તાલીમ આપવામાં વ્યસ્ત રહેલા શ્રી ફિરોઝ કોન્ટ્રેક્ટર સાથે સંવાદ કરવાનું સદ્નસીબ અમને પ્રાપ્ત થયું છે. તેમની સાથેની વાતચીતને આધારે તેમણે સ્થાનિક નેતાઓની ક્ષમતા વધારવા માટે જે શૈક્ષણિક વ્યૂહરચનાઓ અપનાવી તેને વિશે અંગ્રેજીમાં એક પુસ્તિકા પ્રકાશિત કરી છે(જુઓ સંદર્ભ સાહિત્ય). 'વિચાર'ના એપ્રિલ-જુન, ૨૦૦૧ના અંકમાં અમે તેનું સંક્ષિપ્ત રૂપ એક લેખ તરીકે પ્રકાશિત કર્યું હતું.

અમે ગરીબી નિવારણ માટે સામુદાયિક નેતાઓની ક્ષમતા વધે તે માટેની તાલીમ વિશે એક સર્વસંગ્રહ તૈયાર કરી રહ્યા છીએ.

નાગરિક સમાજની સહભાગિતા

અમદાવાદ શહેરમાં સ્વૈચ્છિક પ્રયાસો અને દાનને પ્રોત્સાહન આપવા માટે અમે આ ત્રણ મુદ્દાઓ વિશે અમારું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું છે: ૧. ઐતિહાસિક સ્મારકો વિશેની વાતચીતમાં લોકોની સામેલગીરી. ૨. પ્રાથમિક શાળાઓની માળખાગત સવલતો સુધારવી. ૩. પર્યાવરણ વિશેની જાગૃત્તિ. વિદ્યાર્થીઓ અને દાનવીરો સાથે આ મુદ્દાઓ વિશે સંવાદ પણ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે.

'ચરખા' દ્વારા શાસન, પુનર્વસન, વિકલાંગતા, સજીવ ખેતી અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ ધારો જેવા પ્રશ્નો વિશે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને માધ્યમો વચ્ચે કડી બનવાનું ચાલુ રહ્યું છે.

વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થા

જી-૧, ૨૦૦, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫.

ફોન: ૭૭૪૬૧૪૫, ૭૭૩૩૨૯૭ ફેક્સ: ૭૭૪૩૭૫૨. ઈ-મેલ: unnatiad1@sancharnet.in

ક્ષેત્રીય કાર્યાલય: જી-૫૫, શાસ્ત્રીનગર, જોધપુર-૩૪૨ ૦૦૩, રાજસ્થાન.

ફોન/ફેક્સ: ૦૨૯૧-૭૪૩૨૪૮ ફોન: ૦૨૯૧-૭૪૨૧૮૫, ઈ-મેલ: unnati@datainfosys.net

રૂપાંકન: રમેશ પટેલ, 'ઉન્નતિ'.

મુદ્રણ: કલરમેન ઓફસેટ, સેલર, આગમન, મયુર કોલોની પાસે, મીઠાખાણી છ રસ્તા, નવરંગપુરા, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૯, ફોન નં. ૭૪૩૧૪૦૫

આપ લોકશિક્ષણ કે તાલીમ માટે વિચારમાં પ્રકાશિત સામગ્રીનો સહર્ષ ઉપયોગ કરી શકો છો. ઉપયોગ કરનારને વિનંતી કે આ સ્રોતનો ઉલ્લેખ કરવાનું ના ભૂલે તથા પોતાના ઉપયોગથી અમને માહિતગાર કરે કે જેથી અમે પણ કંઈક શીખી શકીએ.